Váradi Monika Mária

Kisfalusi nők a globális gondozási piacon

Lokalitás, boldogulási lehetőségek és migráció

„Mi tartjuk el a családokat, akik kijárunk" – állította határozottan Ella, aki ötvenkilenc évesen kezdett németországi családokban idős, beteg embereket ápolni, hogy a maga és férje nyugdíja mellé megtakarításra is elegendő pénzt keressen. Találkozásunk idején már kilenc éve jött és ment a faluja és különböző németországi települések között, mindvégig bejelentetlenül és minimális német nyelvtudással. Ella egyike azoknak, akik erről az alföldi kistelepülésről[1] évek óta járnak idősgondozóként Németországba vagy Ausztriába. A *„mi – akik kijárunk"* Ella megfogalmazásában kizárólag a faluban (és a környéken) élő nőkre vonatkozik. Az országos tendenciáknak megfelelően (Blaskó–Gödri 2016) erről a településről is járnak férfiak nyugat-európai országokba, ahol szak- vagy betanított munkásként dolgoznak, jellemzően az építő- és élelmiszeriparban (többen húsfeldolgozó üzemekben). A falura leginkább jellemző migrációs pályát mégis a külföldi otthoni idősgondozásban részt vevő nők járják be, Ella szerint a külföldre járó gondozónők ma már a legfontosabb kenyérkeresők a faluban.[2]

Nem tudunk pontos adatokat a külföldre kijáró nők számáról – két férfiről is hallottunk, akik idősgondozóként dolgoznak külföldön, egyikükkel interjút készítettünk –, nem is tudhatunk, hiszen az asszonyok a cirkuláris migráció nyitott rendszerében vesznek részt, ahová és ahonnan bármikor be- és kiléphetnek. Beszéltünk olyan asszonyokkal, akik csak rövid ideig jártak ki, mások évek óta dolgoztak külföldön, volt, aki éppen *„szüneteltette"* a gondozói munkáját, más azt tervezte, hogy megint elindul. A faluban 2011-ben indított, európai gondozási tanúsítványt nyújtó képzésen eddig kb. 90 helybeli vett részt (persze, nem feltétlenül hasznosítják mind külföldön a tanultakat), e képzés helyi szervezőinek becs-

[1] A falu becsült népességszáma 1950 volt 2017-ben. Forrás: Magyarország állandó lakosságának száma az év első napján (2017. január 1.) XLS táblázat. Nyilvantarto.hu

[2] 2015 és 2017 között a faluban összesen 46 emberrel készítettünk interjút. Beszélgetőpartnereink összetétele a következőképpen alakult: tizenkilencen az interjú időpontjában vagy korábban idősgondozók voltak; három interjúalanyunk dolgozott külföldön, de más területen. Tizenegy volt azoknak a száma, akiknek közvetlen hozzátartozója járt ki időst ápolni. A további tizenhárom beszélgetőpartnerünk között volt a polgármester, az általános iskola igazgatója és tanára, a könyvtár vezetője, közfoglalkoztatottak, kisebbségi szervezetek képviselői, továbbá idős falusiak.

lése szerint százan biztosan kijártak legalább egy ideig, közöttük olyanok is, akik a külföldön keresett pénznek köszönhetően már elköltöztek egy-egy közeli faluba vagy kisvárosba. Ella például azt mondta, amikor ő elkezdett kijárni, húszan, ha dolgoztak külföldön gondozóként, ma már biztosan vannak legalább hatvanan. A számok, a becslések, ha különbözőek is, mindenképpen rámutatnak arra, hogy a családok majd' harmadát-felét érinthette, érintheti a nők külföldi idősgondozói munkája.

A faluban egymás szomszédságában láthatók a népességfogyás, a szegénység és a fennmaradásért folytatott küzdelem nyomai; gazos romok és virágzó kertek váltakoznak. A központban még állnak a hajdani parasztpolgárság gazdagságát tükröző épületek, de nagyon sok az évek óta üresen álló ház, egy részük összedőlt, a másik részét elbontották.[3] Több tulajdonos fölajánlotta ingatlanát hasznosításra az önkormányzatnak, e belterületi telkeken a startprogram keretében intenzív mezőgazdasági termelés folyik.[4] Az innovatív településvezetés minden eszközt megragad, hogy mérsékelje az elvándorlásból, elöregedésből fakadó veszteségeket, és helyben kínáljon élhető lakókörnyezetet és boldogulási lehetőséget. A rengeteg projektforrás sem tudja azonban megállítani a szelektív demográfiai folyamatokat,[5] igaz, nem elhanyagolható haszon, hogy e projektek legalább a megvalósításuk idejére munkalehetőséget biztosítanak néhány embernek. A faluban a közfoglalkoztatás az, ami nélkül *„meghalnánk"*, a mezőgazdasági termelés, az erre épülő kicsiny feldolgozó üzem és a szociális bolt alacsony, de kiszámítható bért jelent azoknak, akik másutt nem tudnak elhelyezkedni. A helyi településvezetési stratégia része, hogy a kiterjedt és komplex közfoglalkoztatási program keretében fiatalokat vesznek fel, akiket képzésekre küldenek, majd ha lehetőség nyílik állandó alkalmazásukra, áveszik őket közalkalmazotti státuszba. A közfoglalkoztatás átmeneti megoldást jelent azoknak is, akik már megfordultak külföldön és tervezik az újabb külföldi munkavállalást.

A falu idős lakói, valamint a helyi és környékbeli gazdák informális alkalmi munkalehetőséget, napszámot kínálnak; nem csak a közfoglalkoztatottak egészítik ki bérüket délutáni, hétvégi napszámmal, de több olyan asszonnyal is beszéltünk, akik, miután elveszítették állásukat, vagy az alacsony családi bevételek miatt, akár éveken át is napszámba jártak, mielőtt elindultak külföldre. A szűkösség már a kilencvenes és a kétezres években arra szorított sok falubelit, többségében asszonyokat, hogy kijárjanak németországi gazdák birtokára *„spárgázni"* vagy *„salátázni"*. Az emlékek szerint a faluból kitelepített németek leszármazottai alkalmaztak erre az időszakos munkára helybelieket, de környékbeli településeken élők is toboroztak alkalmi munkásokat. A hatvanas éveiben járó Róza például hat

[3] A falu polgármestere arról tájékoztatott, hogy a KSH adatai szerint a községben ugyan 998 lakásingatlan található, de ebből 300-350 lakatlan, s ezek között kétszáz telken már lakóépület sem áll.

[4] Harminc telekről, illetve 4 hektárnyi belterületről van szó.

[5] A faluban 2006 és 2016 között a helyi általános iskolába járó gyerekek száma 185-ről 90-re csökkent, ezzel egyidejűleg az óvódások száma is megfeleződött. A folyamatok már rövid távon a felső tagozat megszüntetését vetítik előre.

éven át minden nyáron elment Németországba spárgázni, ami szerinte olyan volt *„mint a lágertáborba, kegyetlen".* Aki járt ki, rendkívül nehéz, néha embertelen körülmények között végzett, napi 16–20 órás munkára emlékszik; a hazatérőket nem ismerték fel a családtagjaik, mert tíz kilókat fogytak, és sötétbarnára égtek, volt, aki súlyos napszúrástól betegedett meg, másnak a kézízületei mentek tönkre a kemény munkától. Helyi segítőink legfeljebb egy-két ma is kijáró asszonyról tudnak, a spárgázás visszaszorult, helyébe a 2010–2011 után kiteljesedő idősgondozás lépett.

A külföldi idősgondozásba való bekapcsolódást e településen is a válság és következményeként a családok romló életfeltételei, egzisztenciális ellehetetlenülése[6] kényszerítették ki, ugyanakkor a német és osztrák munkaerőpiac megnyílása mellett olyan tényezők is ösztönözték, mint az európai gondozási tanúsítványt nyújtó képzés, valamint, s talán elsősorban az erre az időre már létrejött és terjedő hálózatok, összefoglalóan a gondozási migrációra szakosodott ipar intézményesülése (De Haas 2010). A gondozási célú migrációt kiváltó strukturális kényszerek, a migráció e típusába bekapcsolódó nők aspirációi arra mutatnak rá, hogy a külföldi munkavállalás célja jószerivel minden esetben a további ellehetetlenülés, a lecsúszás elkerülése, a megkapaszkodás, a család szinten tartása és a következő generációk támogatása. Ugyanakkor kutatási kérdéseink túlléptek a migrációt tápláló strukturális kényszerek azonosításán, a struktúra és ágencia viszonya érdekelt bennünket. E tanulmány végső kérdése az, hogy a cirkuláris migráció e sajátos formája, a nyugat-európai háztartásokban végzett idősgondozási munka az adott strukturális kényszerek között milyen mértékben teheti képessé a gondozókat és családjaikat, hogy a munka, a jóllét, a biztonság értelmében erősítsék autonómiájukat, növeljék az ellenőrzést saját életük felett, vagy Amartya Sen (2003) szavaival fogalmazva, hogy a migráció milyen mértékben terjeszti ki szabadságukat.

Migrációs minták a globális gondozási piacon[7]

Noha „a nők mindig is részt vettek a migrációban" (Van Nederveen Meerkerk–Neunsinger–Hoerder 2015:10), a migráció feminizációja két értelemben is új jelenségnek nevezhető. A bérmunka globalizációjával a migráció áramlataiban a nők már az érintettek felét alkotják, és a kutatásokban sem csupán a házastársukat követő feleségként és anyaként, hanem a globális migrációs folyamat autonóm szereplőiként jelennek meg (Wastl-Walter 2010). Saskia Sassen a globalizáció eredményének tekinti a „túlélés feminizációját", azt a folyamatot, amely-

[6] 2008-ban újra átalakult a legnagyobb helyi foglalkoztató, a hajdani mezőgazdasági szövetkezet utódszervezete, ami közel nyolcvan ember munkahelyének megszűnésével járt. A tulajdonosváltáson átesett agrárvállalkozás a kutatás idején mindössze tucatnyi alkalmazottat foglalkoztatott.

[7] E fejezet szövege részben megtalálható Váradi et al. (2017) A migráció feminizációja… fejezetében.

nek részeként a családok túlélésének terhe a fejlődő országokban egyre nagyobb mértékben hárul a nőkre, akik közül mind többen kényszerülnek külföldre dolgozni (Sassen 2000). A migráció feminizálódása szorosan összefügg azzal, hogy a „globális észak" jóléti társadalmaiban a nők tömeges munkába állása, a népesség elöregedése és az ennek nyomán keletkező háztartási és gondozási szükségletek folyamatos keresletet teremtenek, amelyet a saját országból, vagy hasonló fejlettségű országokból származó munkavállalókkal nem tudnak kielégíteni olyan áron, amelyet a szolgáltatást igénylők hajlandók és/vagy képesek lennének fizetni. Ezért ezeket az igényeket jellemzően a fejlődő és fél-periferikus országokból legálisan vagy illegálisan érkező migráns nők elégítik ki (lásd a teljesség igénye nélkül Anderson 2000, 2004, Ehrenreich–Hochschild 2004, Cheever 2004, Parreňas 2001, Turai 2014, 2018, Yeates 2009, Lutz 2011, Marchetti 2013, Palenga-Möllenbeck 2013). A huszadik század végétől a fejlett országokban folyamatosan növekszik a háztartási munkát, gyermekfelügyeletet, idősgondozást végző nők száma: Fülöp-szigeteki, perui, moldáviai, eritreai, indonéziai nők kerekednek fel, utaznak ezer kilométereket, maguk mögött hagyva a családjukat, hogy belépjenek a globális munkaerőpiac e számukra fönntartott szektorába (Hondagneu-Sotelo 2011). Arlie Hochschild (2000) globális gondoskodási láncnak *(global care chain),* Rhacel Parreňas (2001) a gondoskodás nemzetközi áthelyezésének *(international transfer of caretaking)* nevezi azt a migrációs mintázatot, amelyet az utóbbi szerző Los Angeles-i és római családoknál dolgozó Fülöp-szigeteki nők példáján keresztül mutatott be nagy hatású, klasszikus könyvében. A globális gondoskodási lánc egyik végén a fejlett országok háztartásaiban gyerekeket, időseket gondozó asszonyok néha hosszú éveket töltenek távol családjuktól és gyermekeiktől, akiket a lánc másik végén, az otthon maradt női családtagokra bíznak, vagy külföldi keresményükből egy másik nőt fizetnek meg a gondozási, nevelési feladatok ellátásáért. A globális gondoskodási láncot egyenlőtlenségek táplálják és tartják fenn társadalmi nem, osztályhelyzet és etnicitás/állampolgárság mentén: a háztartáshoz, gyermekneveléshez, idősgondozáshoz kapcsolódó munkákat a küldő és befogadó országokban egyaránt hagyományosan női feladatnak és felelősségnek tekintik; e feladat ellátásáért a tehetős és a munkaerőpiacon elhelyezkedni tudó nők fizetnek más nőknek; akik pedig szegényebb, fejletlenebb országokból és/vagy eltérő etnikai háttérből érkeznek. A gondozási lánc nyertesei egyértelműen a fejlett országokban élő családok, amelyek megvásárolják a munkaerőt és gondoskodást *(care gain),* és ettől elválaszthatatlanul, „érzelmi értéktöbblethez" (*emotional surplus value*, Hochschild 2000) jutnak, míg a kibocsátó szegény, fejlődő országban az asszonyok távollétével a családokban, országokban gondozási hiány *(care drain)* jelentkezik (Parreňas 2001, Lutz–Palenga-Möllenbeck 2012, 2016, Palenga-Möllenbeck 2013, 2014).

Európán belül a szocialista országokban végbement politikai, gazdasági változások után a cirkuláris migráció új mintái alakultak ki (lásd Morokvasic 2004, Marchetti 2013, Triandafyllidou–Marchetti 2013), melynek eredményeként a posztszocialista országokból felkerekedő nők is megjelentek a gondozási piacon,

s ha nem szorították ki a fejlődő világ távoli országaiból érkezőket, egyes szerzők szerint napjainkban ők alkotják az „új európai cselédség" *(new maids of Europe)* derékhadát (Lutz 2011:11). Az Európán belüli gondozási migráció eltér a globális gondoskodási láncként azonosított és elemzett mintától. A kelet-középeurópai gondozók, az érintett országok közötti földrajzi közelségnek, valamint a nyitottabb migrációs rezsimeknek (pl. az unión belüli szabad mozgás) köszönhetően a tartós távollét és az alkalmazó háztartásban való állandó bentlakás helyett a cirkuláris migráció sajátos formáját, a váltásos munkavállalási rendszert vezették be. Sabrina Marchetti szerint ezt a fajta cirkuláris migrációt – amely nem hasonlítható az időszakos munkavállalás más formáihoz – nem a kereslet, s nem is állami beavatkozás alakította ki és tartja fenn, hanem maguk a migrációban részt vevő asszonyok keresik és tartják kívánatosnak (Marchetti 2013:361). Az országok közötti rendszeres, négy-hat hetes turnusokban való mozgás megkönnyíti a külföldi munkavállalás és a családi élet összeegyeztetését, s noha kevesebb keresetet biztosít, de kevesebb érzelmi terhet is jelent az érintett gondozók és otthon maradó hozzátartozóik számára (Turai[8] 2018:100). Az európai gondozási térben a fejletlenebb ország szegényebb háztartásaiból érkező és a „fejlettebb" ország középosztályi családjainál elhelyezkedő nők nem fizetnek alkalmazottakat azért, hogy az otthon maradt családban pótolják a távollétükből fakadó hiányokat, ők jellemzően a családon belül szervezik meg a gondozási, nevelési feladatokat (lásd áttekintően Lutz–Palenga-Möllenbeck 2011, 2012, 2016, Palenga-Möllenbeck 2013, 2014, magyarországi vonatkozásban Turai 2018). Turai Tünde arra is felhívja a figyelmet, hogy a Németországban vagy Ausztriában dolgozó magyarországi idősgondozók jellemzően nem törekszenek integrálódásra a befogadó ország munkaerőpiacán és társadalmában, hiszen migrációjuk célja nem az elvándorlás, hanem ellenkezőleg, az otthon maradás (Döhner–Küdecke–Eickhoff 2008, hivatkozza Turai 2018:100).

A közép-kelet-európai házi idősgondozók migrációs pályájának eltérései a globális mintázatoktól fontos sajátosságok, nem érintik azonban azokat a strukturális egyenlőtlenségeken alapuló ellentmondásokat, amelyekkel szembe kell nézniük a fogadó országok munkaerőpiacán, munkaadóik háztartásában és saját családjukban. A Fülöp-szigetekről származó migráns háztartási alkalmazottakhoz, gondozónőkhöz hasonlóan a külföldön dolgozó magyarországi idősgondozók is megtapasztalják, hogy anyagilag ugyan kedvezőbb helyzetbe kerülnek, mint ha otthon dolgoznának, de az általuk végzett munka alacsony presztízse és jellege miatt társadalmi státuszuk alacsonyabb lesz (különösen, ha magasan kvalifikáltak, vagy ha itthon professzionális ápolóként dolgoztak, lásd ehhez Németh 2016 és tanulmánya e kötetben), s ha rövidebb ideig vannak is távol családtagjaiktól, az elszakítottságot ők is megszenvedik. Mindezen túl, noha gyakran ők lesznek a fő kenyérkeresők, szűkebb környezetük és a társadalmi nyilvánosság tovább-

[8] Köszönöm Turai Tündének, hogy úttörő jelentőségű könyvét még kézirat formájában elolvashattam. E tanulmányban a hivatkozások a kézirat oldalszámozását követik.

ra is a tradicionális értékek és családmodell keretében hajlandó csak értelmezni és elfogadni a női szerepeket. Az ellentmondásokkal és kihívásokkal, amelyeket Parreňas (2001) összefoglalóan a helyvesztés *(dislocation)* fogalmával ragad meg, mindegyiküknek meg kell küzdenie, s ehhez különböző tőkéket (személyiségjegyek, tapasztalatok, készségek, tudások, hálózatok) mozgósítanak, stratégiákat és taktikákat alkalmaznak (Németh–Váradi 2018), amelyek tétje a nagyobb személyes cselekvési tér és autonómia megszerzése, munkájuk és személyiségük elismerésének kivívása. Parreňas (2001) elemzi azokat a taktikákat, narratív eszközöket, módokat, ahogy a Fülöp-szigeteki migráns háztartási alkalmazottak megpróbálják a helyzetük ellentmondásaiból fakadó nehézségeket, fájdalmakat enyhíteni. Helma Lutz azt hangsúlyozza, hogy gondozási migrációt eredményező és fenntartó globális egyenlőtlenségek tudatában sem tekinthetjük a migráns nőket a strukturális kényszerek bábuként mozgatott foglyainak, hanem olyan cselekvő embereknek, akik a határokon átlépve aktívan akarnak életkörülményeiken javítani (Lutz 2011:24). Az ő nyomán ugyanerre az ágencia alapú megközelítésre támaszkodik Turai is (2017, 2018), amikor a Magyarországon, Ausztriában, Olaszországban és Izraelben dolgozó magyar, román, moldáviai, erdélyi és kárpátaljai magyar bentlakásos idősgondozó nők mindennapi küzdelmeit és narratíváit elemzi. A háztartási alkalmazottak, idősgondozók globális és Európán belüli migrációjának eme ágencia alapú megközelítése nyomán számunkra is az volt fontos, hogy megismerjük azokat az eszközöket, taktikákat, amelyeket az ebből a faluból elinduló nők alkalmaznak gondozottjaik családjában, azokat a narratívákat, amelyekben meséltek a különböző külföldi háztartásokban végzett munkájukról, helyzetükről, érzelmeikről, vágyaikról.

A migráns idősgondozási ipar: szereplők és fenntartók

„Sofőrök" és informális foglalkoztatás

„A férjemmel egyszerre lettünk munkanélküliek. Napszámba jártam, spárgázni, az élet teljesen kiszámíthatatlan, nagyon bizonytalan volt. Voltak falubeli ismerősök, akikről tudtam, hogy járnak ki, kértem őket, ha istent ismernek, szóljanak, ha van hely." Így idézte fel a kezdeteket Róza, és interjúpartnereink jelentős része hasonló módon vágott bele az idősgondozásba: olyan ismerőstől kértek segítséget, akiről tudták, hogy kijár.[9] A segítség leggyakrabban azt jelenti, hogy kapnak néhány telefonszámot, amin a *„sofőrök"* elérhetőek. A „sofőr" a migrációs idősgondozási ipar kulcsszereplője, ő közvetít a házi gondozót kereső külföldi családok, valamint a potenciális gondozók között, eljuttatja az asszonyokat a munkahelyükre és haza, vagyis egyszerre *munkaközvetítő és szállító*. (Az asszonyok használják a közvetítő

[9] Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem sikerült feltárni a történetet, nem tudtuk meg, kik voltak az „úttörők", akik elkezdtek kijárni. Mi már egy működő, sokszereplős rendszert ismertünk meg.

fogalmát is, ami vonatkozhat arra, aki megszerzi a helyet, de a szállítóra is.) Vannak egyszemélyes vállalkozóként működő sofőrök, mások egy-egy hazai vagy külföldi vállalkozás, munkaközvetítő cég alkalmazásában állnak. Ebben a faluban nem dolgoznak helyi „sofőrök",[10] többségük a tágabb környék sváb múltú településein él, és kint élő rokonok, ismerősök segítségével építi ki hálózatát. Akadnak dél-dunántúli településről érkező vállalkozók is: *„tipikus cigányfalu, de a sofőrök nagyon rendesek voltak"*. A „sofőrök" hálózatai kiterjedtek, sokszínűek, nyitottak, határaik területi szempontból sem merevek – ezért is tart az utazás jellemzően sok-sok órát, hiszen több, egymástól távol eső helyen kell felvenni a ki- és hazafelé tartó asszonyokat.

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a „sofőrök" túlnyomó többsége informális hálózatokat működtet, és aki ezekre a hálózatokra támaszkodik, jellemzően bejelentetlenül, feketén dolgozik a külföldi háztartásokban. Az informalitás csökkenti a migráció adminisztratív terheit és költségeit, de veszélyeket is rejt magában.[11] A hatvanas évei elején járó, rokkantnyugdíjas Nusi két évig járt Németországba, ő így idézte fel a foglalkoztatási viszonyokat és az utazás körülményeit:

> „Persze hogy feketén dolgozunk, hiszen ha bejelentenének, akkor nagyon sokat kell a családnak is fizetni, meg sok helyen a gondozó béréből is levonják. Az orvosok, akik a betegekhez járnak, nem zavartatják magukat, nem kell kitalálni semmilyen történetet, tudják, hogy így megy ez (…) A [Németországban élő] nagyobbik fiam címe mindig nálam van, hogyha útközben rendőrökkel találkoznánk, akkor meg tudjam mutatni nekik. Többször is megállították már a buszunkat a rendőrök, (…) de a sofőr azt mondta, ne szóljunk egy szót se, majd ő beszél velük. Azt mondták, fontos, hogy legyen személyi igazolványunk, meg egy név, amit ők is leellenőrizhetnek. De aztán soha nem volt probléma."

A sofőrök hálózatai által mozgatott idősgondozói migráció a sofőrök monopolhelyzetével és a gondozók mozgásterének, választási, döntési szabadságának korlátozásával jár: a sofőr tárgyal a fogadó családdal a fizetésről és az egyéb feltételekről, neki kell fizetni minden egyes új helyért (150-200 eurót az első alkalommal), az ő rendjéhez illeszkedik a hazautazás napja, gyakran ő gondoskodik a váltóról. A faluban jellemző gyakorlat az is, hogy a gondozó maga szerez váltótársat, szól ismerősnek, rokonnak vagy szomszédnak, de a hely ilyenkor is a sofőré, így fizetni is neki kell érte, és elvárás, hogy az új belépő is vele utazzon. Az útiköltség, amelyet többnyire, de nem minden esetben a fogadó család fizet, a távolságtól függ, az

[10] Egyetlen falubeli asszonyról hallottunk, aki közvetítőként szerzett munkát helybelieknek, ő már áttelepült Németországba, és nem találtuk nyomát annak, hogy ma is működtetné saját hálózatát.

[11] Turai (2018) beszámol arról, hogyan hiúsult meg egy interjúja azért, mert a sofőr éppen a tervezett beszélgetés előtt bukott le egy ellenőrzés során, ráadásul a telefonja alapján a hatóságok az egész hálózatról információkat szereztek. Az informális munkaszervezés volt az oka annak is, hogy sem segítőink, sem az asszonyok nem adtak nekünk telefonszámokat sofőrökhöz, senki nem kívánta kellemetlen helyzetbe hozni a vállalkozót és önmagát.

összeget mindig euróban kérik a sofőrök. Az általunk megkérdezett, Németországba kijáró asszonyok többnyire elégedettek a sofőrökkel, évek óta ugyanazokkal az emberekkel utaznak, váltásra akkor kerül sor, ha az egyik sofőrnél bizonytalan, hogy mikor tud helyet szerezni, ami pedig sürgősen kellene. Ha pedig szól a telefon, hogy most van hely, akkor menni kell, mert *„nincs olyan, hogy nem tudok menni, mert akkor nem visz többet, az biztos"*. Előfordul azonban, hogy a sofőr a nagyobb haszon reményében visszaél monopolhelyzetével. Bori idősgondozói munkáját Németországban kezdte.

> „Egy demences[12] néninél voltam, ott négy hétig voltam kint, de ott megszívatott a közvetítő, mert 350 eurót fizettem a közvetítési díjért, és mikor megbeszéltük a családdal, hogy mehetek vissza, nagyon vártak vissza, olyat csinált a közvetítő, hogy tőlem elkérte a 350 eurót, és még a családtól akart kérni napi öt eurót. És akkor a család úgy döntött, hogy románt visz ki, mert azok olcsóbban dolgoznak, mint a magyarok."

A szóban forgó sofőr ajánlott újabb helyet, már 400 euróért. Bori megszakította vele a kapcsolatot, ismerősei azonban továbbra is járnak ki vele, tőlük tudja, hogy ez a sofőr előszeretettel küldi őket mindig új helyre, hiszen az mindig újabb közvetítői díjat jelent.

Az informális foglalkoztatás Németországban az állam hallgatólagos cinkossága mellett (Palenga-Möllenbeck 2013, 2014) zajlik, Ausztriában viszont egy 2007-ben életbe lépett szabályozás a migráns idősgondozókat (jellemzően magánvállalkozói formában) legális munkavégzésre ösztönözte (Bachinger 2014, Gábriel 2016). Noha lehetne a nagyobb biztonságot nyújtó osztrák otthoni idősgondozási rendszerbe belépni, illetve arra váltani, a faluban az asszonyok többsége a migrációs ipar informális, szürke szegmensében dolgozott/dolgozik. A nyugdíjas asszonyok eleve nem is törekszenek arra, hogy legalizálják helyzetüket, mert ezzel már nem tudják növelni nyugdíjalapjukat, a kinttartózkodással járó kockázatokat uniós biztosítás megkötésével mérséklik. Nem egy történetet hallottunk arról is, hogy a gondozó hiába próbálta rávenni a munkaadó családot a legalizálásra, azok nem hajlottak rá. Arra pedig kevesen vállalkoztak, hogy maguk nézzenek legális foglalkoztatást nyújtó cég után, s ez nem kis részben a megfelelő nyelvtudás, és így az önbizalom hiányából fakad.

Munkaszervező cégek, formális foglalkoztatás

Az otthoni idősgondozás legalizált formáját inkább az aktív korban lévők és a gyermeket nevelők választják, azok, akiknek némettudása meghaladja a konyhanyelvi szintet. A legalizált munkaviszony előnyei részben anyagi természetűek, annak

[12] Az asszonyok a „demens" helyett jellemzően a „demences" jelzőt használják, ezért megtartottam az idézetekben is.

ellenére, hogy a profitorientált cégek folyamatosan felszámolják a közvetítői díjat, s hogy a bérek, a franchise rendszer miatt, nem követik automatikusan a minimálbér emelkedését. Ezzel együtt is, a közvetítő cégeken keresztül bonyolított foglalkoztatás esetében van valamilyen garantált minimum, amely az adott ország/tartomány minimálbére körül mozog. (A család természetesen felajánlhat a minimumnál nagyobb összeget is, ha elégedett a gondozók munkájával.) A német, osztrák államnak befizetett járulékok nemcsak betegség, baleset esetén jelentenek biztonságot, de bizonyos ellátásokat (családi pótlék) is elérhetővé tesznek, és néhány év után valamennyi külföldi nyugdíj perspektíváját nyújtják a várhatóan csekélyke magyarországi összeg mellé.

Borit Németországban feketén alkalmazták, s ő úgy döntött, hogy legalizálja a helyzetét. Maga vette kezébe a sorsát, ekkor már tudott annyira németül, hogy miután megkapta egy osztrák közvetítő cég telefonszámát (ezért is fizetnie kellett), felhívta őket, és jelentkezett munkára. Beszélgetésünk idején már három éve hivatalosan dolgozott Ausztriában, és nagyobb biztonságban érezte magát.

> „[Még Németországban] voltam egy gyönyörű kastélyban, olyan gyönyörű festményeket én még életembe csak a tévébe láttam. Nagyon szép, gyönyörű antik bútorok (…) És én ennek annyira örültem, igaz, hogy enni nem kaptam, 38 kilóval jöttem onnan haza, öt hetet kibírtam, mert a sofőrnek a száma nem volt meg, ő nem hívott fel, hogy na, milyen a hely, jól érzed-e magad, nem érdekelte, kivitt, kirakott és kész, öt hét múlva jött értem. [Ez így működik], ha feketén mész ki. Ha hivatalosan mész ki, nem így működik, most, ahol dolgozom, itt van egy kapcsolattartó a cég meg a dolgozó között, aki minden egyes alkalommal, mikor megyek ki, jön, aláíratja a jelenléti ívet, mert be vagyok jelentve a kinti házba, a családhoz, és bármi problémám van, elmondhatom. (…) A család is, ha problémája van, akkor szól a kapcsolattartónak, és akkor megoldják a problémát. Ha feketén mész ki, az rizikós."

Míg az informális foglalkoztatásban a munkaadó család és a gondozó között bizalmon alapuló szóbeli megállapodás születik, nincs írott szerződés és hiányzik a gondozói munka ellenőrzése (Lutz 2011:31–32), addig a külföldi székhelyű közvetítő cégek esetében a gondozók és a család írásbeli szerződést kötnek, e cégek elvárnak bizonyos szakmai sztenderdeket, ellenőriznek, és ha felmerülnek konfliktusok az idős, a család és a gondozó között, segítenek a megoldásban. Az Ausztriában dolgozó Bori szerint ugyanakkor a szerződés csak a gondozó feladatait taglalja részletesen, a családnak, a fizetés mellett, mindössze a teljes ellátást kell biztosítania, annak tartalma azonban nem rögzített, hanem a család/beteg és a gondozó közötti egyeztetések, alkuk vagy küzdelmek tárgya. A Németországban dolgozó Károly szerint *„a bérek tisztességesebbek, sokkal nyugodtabb a világ, mint az osztrákoknál, másként tekintenek az emberre, főleg, ha normálisan végzi a munkáját"*.

A diplomás, rokkantnyugdíjból élő Károly ötvenes éveinek derekán döntött úgy, hogy idősgondozó lesz külföldön. Az ő története nemcsak azért mondható rendhagyónak, mert férfi, aki iránt két kézzel kapnak a gondozói munka piacán,

hanem mert azon ritka interjúalanyaink közé tartozik, akik eleve a sofőrök informális hálózatait megkerülve, közvetlenül léptek kapcsolatba a migrációs ipar egyik legális szereplőjével. Károly egy ismert közvetítő céggel kezdett interneten tárgyalni, elutazott a személyes meghallgatásra. A személyes elbeszélgetés és adatainak regisztrálása után két hónappal érkezett az első hívás. Először „beugróként" dolgozott, majd egy beteg, agyvérzés után lábadozó, demens értelmiségi férfi mellé került, akit másodmagával gondoz, mert a beteg férfi gyermekei hozzájárultak ahhoz, hogy magával vihesse barátnőjét, akivel együtt gondoskodnak a *„bácsikáról",* mindketten azonos bérért, 1900 euróért, ami a legmagasabb összeg volt, amiről hallottunk.[13]

Károly szerint a cég egyenszerződéssel dolgozik, a speciális feltételek, pl. a gondozás melletti többletfeladatok, a családdal való egyeztetés alapján kerülnek be a szerződésbe. Károly bizonyos mértékig abba is bele tudott szólni, hogy kit küldjenek váltónak. Egy váltópárral a család elégedetlen volt, a cég Károlyt is megkérdezte, s az ő véleményének is köszönhető, hogy a szóban forgó váltópár helyett Károly a saját ismerőseit hívhatta. A közvetítő cégen keresztül zajló legális foglalkoztatás mellett szóló további érvként sorolta Károly a rendszeres elégedettségi tesztelést, az ingyenes nyelvtanfolyam és szakmai továbbképzés lehetőségét.

Nyilvánvaló, hogy a migráns idősgondozási ipar formális, legális szegmensében is strukturálisan egyenlőtlen viszonyok jellemzőek; a családnál marad az államtól kapott ápolási díj egy (jelentősebb) része, a közvetítő cég az egyszeri regisztrációs és rendszeres közvetítői díj révén profitra tesz szert, s még az írásos, hivatalos szerződés mellett is tág tere nyílik az informális egyeztetésnek, amelyben a foglalkoztató érdekei hangsúlyosabban jelennek meg, mint a gondozóé. Ugyanakkor a szabályozott és ellenőrzött viszonyok a gondozók számára biztonságosabb, kiszámíthatóbb környezetet, tágabb cselekvési teret és nagyobb szabadságot biztosítanak, mint amit az informális migrációs utak kínálni tudnak. A legális foglalkoztatás szabályai mellett a gondozási szükségletek is kevésbé sérülnek a váltás idején, nem lehetséges a sofőrök hálózataira épülő informális foglalkoztatásnál jellemző *„meleg váltás",* az a gyakorlat, hogy a sofőr kirakja az egyik gondozót, s a váltótárs már ül is a kisbuszba, nincs idő arra, hogy megbeszéljék az idős ember gondozásával kapcsolatos változásokat, teendőket. Jó esetben cédulán, füzetben üzennek egymásnak.

> „Ahol feketén megy, ott csak odalökik az embert. Mi egy napot szánunk a váltásra. Mondjuk, hétfőn kezdek, vasárnap még a váltóm kapja a pénzt, én hétfőtől, de én már vasárnap megérkezem, és megbeszéljük, hogy változtak-e a gyógyszerek, milyen a vérnyomása, a széklete, mikor volt ott a család utoljára, milyen ünnepek lesznek, voltak-e sétálni, mikor jön a doki…"

[13] Az informálisan dolgozók 1200-1500 eurós havi fizetéseket említettek, az 1700 euró már magasnak számított. Az Ausztriában dolgozók esetében a kéthetes váltás is jellemző, ekkor a kereset is kevesebb.

A gondozási tanúsítvány és a német nyelv

Egy pedagógusoknak tartott tréningen járt először a faluban Mária, egyesületi vezető, szakmáját tekintve (többek között) pszichológus asszony, aki felfigyelt az akkor már nagy számban külföldön dolgozó idősgondozóra. Neki köszönhető, hogy az asszonyok 2011 óta elvégezhetik az *Európai Gondozási Tanúsítványt* (EGT) nyújtó képzést.[14] A képzésre kezdettől nagy érdeklődés mutatkozott, a faluból és a környékről is többen elvégezték a hétvégi kétnapos tanfolyamot, amelynek végén most már három nyelven (magyar és angol, német betétlappal) kiállított tanúsítványt kapnak. Az ország távolabbi részeiből, de a Vajdaságból, Erdélyből is érkeztek asszonyok, akik már jártak ki dolgozni Ausztriába, Németországba. A tanfolyam híre az asszonyok informális csatornáin terjedt elsősorban, a buszon utazva és/vagy valamelyik Facebook-csoportban osztották egymásnak a szórólapot és a hírt, az érdeklődést pedig csak növelték a munkavállalás feltételeinek szigorításáról rendre felröppenő hírek. Mária fontolgatta, hogy a képzés mellé az egyesület felvállalja a munkaközvetítői feladatokat is, *„aztán lemondtam, hiszen az egy külön iparág, amihez nagyon kell érteni"*. A tanfolyam híre azonban a sofőrökhöz is eljutott; vannak, akik küldik a képzésre a hálózatukba tartozó gondozókat, és ők maguk is keresnek a tanfolyamon végzett asszonyokat. A képzés intézménye fontos része a migráns idősgondozási ipar működésének, Mária szerint ezen ipar *„fenntartásában nem vagyunk kulcsszereplők, hiszen csak abban járulunk hozzá ehhez az egészhez, hogy meg tudják szerezni a papírt"*, ami segíti a belépést a legális gondozói piacra.

Mária úgy látja, hogy a külföldi házi idősgondozás piaca folyamatosan fehéredik, *„régen százból tíz volt csak bejelentett, kilencven a feketén dolgozó, ma már több mint a felét bejelentik"*. A legális foglalkoztatás jelentőségét mindenekelőtt abban látja, hogy nagyobb biztonságot, védettséget nyújt a gondozóknak. Pontosan tudja, hogy a külföldi idősgondozói munkát meghatározó strukturális kényszerek miatt a gondozók számukra kedvezőtlen szerződéses viszonyokat is elfogadnak, és nem képesek a maguk érdekeinek hatékony képviseletére. Az EGT-képzés moduljait kiegészítették egy demens és haldokló betegekkel való foglalkozás blokkal, ami érthetetlen okból kimaradt a központi tananyagból, pedig *„ezért viszik ki őket, butul a hozzátartozó, nem lehet egyedül hagyni"*. A mindössze másfél órás kiegészítő blokkban Mária beszél a résztvevőknek arról is, hogy mire figyeljenek a szerződéskötésnél, hogyan legyen rögzítve a napi kétórás szabad-

[14] A tanúsítványt 16 országban fogadják el. A tananyagot, a tesztet is Brüsszelben dolgozták ki, a képzés indítását uniós forrás tette lehetővé, ezért eleinte ingyen jutottak a résztvevők a tanúsítványhoz. Empirikus kutatásunk idején a másfél napos képzés ára 14 ezer, a vizsgadíj 17 ezer Ft volt. Az országban több szervezet is bonyolít, szervez ilyen képzést. Időközben az egyesület elindított egy OKJ-s szociális gondozó és ápoló képzést is, a kettő annyiban épül egymásra, hogy néhányan az EGT képzés résztvevői közül elvégezték az önköltséges OKJ-s képzést, ők vagy dolgoznak külföldi, illetve magyarországi szociális, egészségügyi intézményben, vagy tervezik azt. Míg az OKJ-s képzés a szakmai mobilitás feltétele, az EGT a külföldön végzett legális otthonápoláshoz jelenthet belépőt.

idejük, hogy határozottan és nyugodtan mondják el, mit akarnak, s ne féljenek attól, hogy elküldik őket, mert biztosan el tudnak majd helyezkedni máshol. Mert *„a magyarok tényleg nagyon jól ápolnak, genetikailag bennük van a gondoskodás (meg a túlgondoskodás is): tehát amikor főzni kell, főznek, amikor takarítani kell, takarítanak, amikor ápolni kell, ápolnak. Jól ápolnak, és a főztjüket, a magyar konyhát is szeretik”*.

Az informális/fekete foglalkoztatás esetében a tanúsítványra semmi szükség, a családok nem is kérik, s ugyan a hivatalos közvetítő cégeknél már feltétel a belépéshez, Bori szerint

> „a kutyát nem érdekli a tanúsítvány (…), most itt a cégnél kellett, de mellette egy háromnapos képzésen részt kell vennem, nem is tudom, mennyit, talán 300 eurót kell fizetnem ahhoz, hogy én maradhassak a cégnél. Ez így működik. (…) Le kell tenned egy ugyanilyen gyorstalpaló tanfolyamot. És szinte ugyanezt.”

A legalizálás és szerződéses biztonság felé mutató változások kevés falubelit érintenek, hiszen a többség informálisan szervezett utakon jut a fogadó családokhoz. Erre a feketén működő gondozási piacra bárki beléphet, aki fizikailag és lelkileg bírja a munkát. Mária a foglalkoztatás kifehéredése mellett fontos változásnak tekinti, hogy a közvetítő cégek, s egyre inkább a sofőrök is felmérik, tesztelik, hogy a gondozónő beszéli-e megfelelő szinten a német nyelvet, és a mi interjúalanyaink is hangsúlyozták a nyelvi követelmények megjelenését a gondozói piacon. Ennek ellenére, vagy ezzel együtt is, egy-két szabályt erősítő kivételtől eltekintve egyáltalán nem tudtak németül, amikor elindultak. Néhányan nyelvórákat vettek, volt, akit gyereke, menye készített fel alapszavakból az indulás előtt, legtöbben vitték a fordítógépet, szótárt. A külföldön dolgozó gondozónők, ápolók különböző Facebook-csoportjaiban is fel-feltűnnek megosztásként alapvető nyelvtanleckék, a gondozáshoz minimálisan szükséges alapszókincs, ami arra utal, hogy nem csak az ebből a faluból útnak indult asszonyok küzdenek nyelvi hiányosságokkal.

Karolina egy közeli városban volt német nyelvtanár, nyugdíjasként visszaköltözött szülei falusi házába. Az elmúlt években körülbelül tucatnyi olyan falu- és környékbeli asszonyt tanított németül, akik idősgondozásra adták a fejüket, és követni is tudja a kijárók nyelvi kompetenciáinak fejlődését. Kritikusan fogalmaz: *„ők általában nem tanultak hozzá semmit. Pedig nekik külön szobájuk van tv-vel, újságokkal, illetve velük volt a füzet, amit írtam nekik. Amíg féltek, hogy nem lesz helyük, addig mindenki mondta, hogy tanul.”* Karolina, aki az Édes Annára hivatkozva modern rabszolgaságnak nevezi a külföldön végzett otthoni idősápolást, elismeri, hogy *„nekik tényleg kell a pénz, de attól még igenis elvárható, hogy a magyarok annyira tudjanak németül, hogy el tudják látni a feladataikat. Van olyan* [gondozott]*, akinél nem is kell sokat beszélni – a szabadidejükben pedig skypeolnak meg telefonálgatnak* [magyarul, az otthoniakkal]*.”*

Az asszonyok jellemzően úgy indultak útnak, úgy léptek be egy vadidegen háztartásba, hogy nem beszéltek az idős ember és a családtagok nyelvén. Volt, akit

ezért rögtön haza is akartak küldeni, de enélkül is végigszorongták az első időt, a családtól való elszakítottság miatt érzett fájdalmat csak felerősítette a stressz, a félelem, hogy a nyelvtudás hiánya miatt valamit rosszul csinálnak. Az évek során azután ki-ki megtanult valamilyen szinten, ahogy mondják, konyhanyelven,[15] s ezt migrációjuk eredményeként, személyes fejlődésük jeleként értelmezik – *„legalább megtanultam németül"*. Mindezzel együtt a nyelvismeret mint alapvető kulturális tőke hiánya, illetve a korlátozott nyelvi kompetenciák behatárolják a gondozók érdekérvényesítő képességét, hisz a nyelvtudás és a kommunikatív képességek alapvetően meghatározzák, hogy ki milyen pozíciót tud kivívni magának az őt alkalmazó családban,[16] vagyis a nyelvi aszimmetriák felerősíthetik a társadalmi aszimmetriákat (Lutz 2011:66). Kivételes helyzetben vannak azok, akiknek sikerül magyar anyanyelvű (kitelepített, oda házasodott) idős embert ápolniuk, az ilyen esetek nagyobb részében felszabadultságról, az otthonosság érzéséről, a gondozottal kialakult baráti kapcsolatról és nagy személyes mozgástérről számoltak be az asszonyok (vagy, ha nem volt is jó a hely, legalább az anyanyelvükön veszekedett gondozó és gondozott).

A gondozás világai – az ágencia lehetőségei és korlátai

Noha a nők migrációját globális, nemzeti és háztartási szintű egyenlőtlenségek táplálják és tartják fenn, amelyek alapvetően a befogadó országok gazdaságainak, a migráns háztartási alkalmazottakat, gondozókat foglalkoztató családoknak kedveznek, leegyszerűsítés lenne, ha kizárólag a globális észak és dél közötti kizsákmányoló viszonyra szűkítenénk le az értelmezést. A migráns női gondozók és gondozottjaik, a foglalkoztató családok közötti kapcsolatok komplexek, kölcsönös, de aszimmetrikus függőségekkel jellemezhetők (Lutz 2011:2). A külföldön, formális vagy informális munkaviszonyban végzett otthoni idősgondozás sajátossága, hogy az idős, beteg emberek gondozásához, ápolásához kapcsolódó feladatok elvégzése családi viszonyokba ágyazódik. Az idősekről való, hagyományosan női feladatnak tekintett gondoskodás fizetett munka lesz, természetéből fakadóan azonban erős érzelmi munkát igényel. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a gondozók pozícióját az őket alkalmazó családban nagymértékben érzelmi kompetenciáik (türelem, empátia, intimitás, a gondozottal kialakított kapcsolat minősége stb.) határozzák meg, másfelől a gondozók erős érzelmi igénybevételét, folyamatos egyensúlyozást a közelség és távolság között (lásd Lutz 2011:74, Turai 2018:114).

[15] A német nyelv elsajátítását nemcsak az asszonyok életkora nehezíti, hanem az is, ha valaki igen eltérő tájnyelvű tartományok, vidékek között mozog. A német nyelv minél tökéletesebb elsajátítása azonban alapvetően azért nem célja az idősgondozóknak, mert nem akarnak tartósan külföldön dolgozni, vagy ott letelepedni.

[16] Ebben a faluban nem, csak a dél-dunántúli terepen találkozhattunk olyan példával, hogy a németet kiválóan beszélő sváb származású asszony elérte, hogy az ápolt beteg asszony férje bejelentse őt hivatalosan.

A gondozó számára idegen háztartásokba lép be, ahol fel kell mérnie a meglévő családi viszonyokat, az idősgondozással, táplálkozással, háztartásvezetéssel kapcsolatos értékeket, gyakorlatokat, és alkalmazkodnia kell azokhoz; ahol a gondozottal összezártan él, és állandó készenlétben kell állnia; s ahol nem magától értetődő, hogy elegendő saját tér és idő áll rendelkezésére, ahová visszavonulhat. Ugyanakkor a gondozására bízott idős, beteg, fizikailag és szellemileg leépülőben lévő/leépült ember állapota, jólléte az ő munkáján, hozzáállásán múlik, minél betegebb, elesettebb az idős, annál inkább rá van szorulva a gondozóra.

A Rómában és Los Angelesben dolgozó Fülöp-szigeteki idősgondozó nők ugyan fizikailag megerőltető, térbeli, társadalmi izolációval és magányossággal járó munkáról számoltak be Parreňasnak, de hangsúlyozták, hogy alkalmazóik testi függősége miatt jobban uralják a napi rutinjaikat és nagyobb autonómiát élveznek, mint azok a társaik, akik bentlakásos háztartásvezetést vagy részmunkaidős háztartási munkákat végeztek. Ezért úgy ítélték meg, hogy az idősgondozás a migráns nők által végzett munkák közül a leginkább tiszteletre méltó, több képességet, készséget igényel, a foglalkoztató és az alkalmazott között pedig egyenlőbb viszonyokat tesz lehetővé. Munkájuk, pozíciójuk ilyen elbeszélése alkalmat adott nekik arra is, hogy a migrációval járó státuszvesztésük jelentőségét tompítsák (Parreňas 2001:156).

Az idősgondozók érdekérvényesítő képessége, pozíciója és megbecsültsége, autonómiájának mértéke erősen függ a fogadó családtól. Ugyanakkor nem csupán egy adott család elvárás- és szabályrendszeréhez alkalmazkodni kénytelen, passzív szereplők, hanem, ha korlátok között és különböző mértékben is, bizonyos stratégiákkal, taktikákkal maguk is tágíthatják mozgásterüket, gyakorolhatják ágenciájukat (Parreňas 2001, Lutz 2011, Kordasiewicz 2014, Turai 2014, 2018, Németh 2016 és tanulmánya e kötetben, Németh–Váradi 2018, lásd még Pereia 2014). A gondozók és az idősek, valamint a családtagok közötti megállapodások, egyeztetések, küzdelmek a gondozó által ellátandó feladatok tartalma, az étkezés, vásárlás, a háztartási pénz kezelése, a gondozó szabadideje, saját lakótere, az otthoni családdal való kapcsolattartás lehetőségei körül forognak. Az, hogy ki milyen mértékben és milyen eszközökkel tudja a fogadó családban a maga cselekvési, döntési tereit tágítani, munkájával a gondozott és családja elismerését kivívni, természetesen a gondozó személyiségén is múlik, de olyan adottságokon is, mint az ápolandó idős egészségi, mentális állapota, a vele együtt töltött idő hosszúsága, a családtagok viszonya a gondozotthoz és elképzeléseik a gondozás módjáról.

Az idősgondozók által alkalmazott gyakorlatok, praktikák alapvetően a De Certeau által definiált *taktikaként* értelmezhetőek, vagyis olyan cselekvésekként, amelyek során a gondozók adott feltételek, keretek, játékszabályok között a rendelkezésükre álló eszközökkel képesek a maguk többnyire átmeneti előnyére átfordítani a szereplők közötti domináns kapcsolatokat (De Certeau 2010, lásd Berger 2007, Németh 2015, Németh–Váradi 2018, Németh e tanulmánya kötetben). A taktikák nem változtatják meg a gondozói munkától elválaszthatatlan, komplex egyenlőtlenségi viszonyokat, és nem is fordulnak az egyenlőtlenségeket teremtő

és fenntartó strukturális okok ellen (Parreňas 2001:35). A taktikákat De Certeau *a gyengék művészetének* nevezi, akik különböző merész húzásokkal, trükkökkel, cselekkel, csínyekkel aratnak pyrrhusi győzelmet a hegemón renden (De Certeau 2010, lásd Berger 2007, Németh 2015, Németh–Váradi 2018, Németh tanulmánya e kötetben.) Fontos hangsúlyoznunk, hogy végső eszközként a gondozók a számukra rossz, kizsákmányoló, megalázó helyzetekből bármikor kiléphetnek; ha legálisan foglalkoztatják őket, akkor a közvetítő cég segítségét is kérhetik, ha nem legálisan dolgoznak, akkor egyszerűen nem mennek többet vissza a családhoz. Ahogy egyikük fogalmazott: *„Ha valaha meg akartam lépni, senkinek sem szóltam egy szót se, csak azt mondtam, »visszajövök«, meg hogy »várjatok!«. Sokszor hívtak is vissza, de nem mentem."* Következményekkel nem kell számolniuk, a tapasztalatok szerint a folyamatos kereslet mellett biztosak lehetnek abban, hogy találnak új helyet, és szakmai kontroll híján azzal sem kell számolniuk, hogy a család rossz hírüket keltené, ami aztán kísérné őket. A kilépések azonban csak a gondozók számára nagyon kedvezőtlen, kizsákmányoló helyzetek megszüntetésére alkalmasak, a gondozói munkát jellemző egyenlőtlen, aszimmetrikus struktúrák, viszonyok meghaladására nem.

Gondoskodás és a szelídítés stratégiái és taktikái

A beteg, gyakran a demencia különböző fázisaiban élő idősekkel való foglalkozás rendkívül megterhelő, a gondozottak kiszámíthatatlan, verbálisan és fizikailag nemegyszer agresszív viselkedése miatt minden egyes alkalommal kreatív módon újra vissza kell billenteni a viszonyokat, le kell csillapítani az agresszív időst, lehetőleg csökkenteni az agresszív viselkedés megismétlődésének esélyét. Különböző eszközöket, stratégiákat, taktikákat alkalmaznak a gondozók. Németh Krisztina e kötetbeli tanulmányában szerepel Ditta, aki külföldi gondozói munkája során, amelyet, visszatekintve, a szakmai önmegvalósítás útjaként értelmezett, tudatosan keresett, próbált ki és tanult meg olyan eszközöket – simogatás, kedvesség, a beteget megnyugtató zene, masszírozás, pedikűr –, amelyek a gondozott beteg jóllétét elősegítették. Hasonló stratégiai tudatosság és proaktivitás jellemzi Károly gondozói munkáját, az ő útja is a professzionalizálódás irányába mutat.

A mozgásában rendkívül korlátozott, demenciában is szenvedő beteg ápoltjuk testi és lelki jólléte érdekében Károly folyamatosan javaslatokkal áll a *„bácsi"* gyerekei elé, akik rá hallgatva beszereztek már egyebek mellett kerekes széket, hordliftet, lépcsőliftet, váltottak pelenkáról pelenkanadrágra. Károly kezdett el sétálni a bácsival, órákat töltenek a levegőn, és nemrég vásárolt autóját is úgy választotta ki, hogy a *„kisöreg"* a tolókocsijával együtt elférjen benne, mert hosszabb kirándulásokat tervez még vele. A gondozott gyerekei és orvosa egyaránt elismeréssel nyugtázzák, hogy Károly és barátnője ápolásának eredményeként javult a beteg állapota, kedélye. Károly hosszabb távon azt fontolgatja, hogy az idősgondozást intézményi keretek között folytatja Németországban.

A gondozók többsége nem tudatos szakmai építkezésként gondolkodik és mesél a munkájáról, ha vannak is kérései, javaslatai, a családtagok nem feltétlenül nyitottak azokra, és ők alkalomról alkalomra igyekeznek úrrá lenni az adódó helyzeteken, a megzabolázás, szelídítés különböző taktikáit és az ellenállás praktikáit alkalmazva.

Agresszivitás, undor, intimitás

A demens betegek agresszív viselkedése alapvető kihívás a gondozás során. Hallottunk példákat arról, hogy interjúalanyaink vagy váltótársaik a gondozott idős beteg agresszivitására agresszivitással válaszolnak: ha az idős ráver, ő visszaüt. Inkább elkerülik azonban a fizikai agressziót, és finomabb, indirekt taktikákhoz folyamodnak, hogy feloldják a gondozottjaik agresszivitása okozta frusztrációjukat. Bori első helyén a „demences" néni

> „egy kicsit agresszív volt. Neki volt egy görbe botja, és mindig úgy kellett vezetni. És úgy, hogy én háttal mentem, ő fogta az egyik kezében a botot, én fogtam a két kezét, így mentünk a WC-re, és akkor egyszer csak elkezdte [ütögetni] a lábamat a bottal. És akkor én erre úgy reagáltam, hogy fogtam a botot, így, ahogy fogtam a botot meg a kezét, és elkezdtem neki táncolni, haj-haj, és akkor ütögettem [a lábához] a botot, utána nem bántotta a lábamat."

Bori az agressziót elkövető és azt elszenvedő viszonyát sikeresen fordította át a maga javára, anélkül, hogy nyílt agresszióval válaszolt volna, az egész helyzetet újraértelmezte a játékos tánccal, az így ártalmatlanított botot azonban mégis sikerült fegyelmező eszközeként használnia. Bori munkájáról beszélve említette, hogy gyakran táncol, *„bohóckodik"* gondozottjainak, hogy elérje náluk, amit akar. Más a helyzet a betegek akadékoskodó rokonaival, ott csak erőteljes fellépéssel, határozott határmegvonással (a feladatok azonosítása, a megalázó ellenőrzés elutasítása) tud változtatni az egyenlőtlen, kiszolgáltatott viszonyokon. Egy korábbi helyén Borinak az idős beteg gondozásán túl mosnia, főznie, vasalnia kellett. A *„nagyon aranyos mami"* szomszédban lakó lánya naponta ellenőrizte és kritizálta a munkáját, mindenbe beleszólt, s ha Bori nem értett valamit, lehülyézte.

> „Eleinte csak sírva fakadtam, utána úgy döntöttem, hogy nem fogod látni, hogy én sírok, kimentem, és úgy sírtam, és az utolsó évben, akkor meg szépen visszaszóltam. (…) Hogy én nem azért vagyok itt, hogy rád főzzek, meg hogy te ezt csináld velem, az anyukád miatt vagyok itt, ha nem tetszik, akkor elmegyek. És onnantól kezdve száznyolcvan fokot fordult a lánya."

A gondozott és gondozó közötti agresszivitással jellemezhető viszonyok taktikus átfordításának eszköze lehet a humor, a nevetés, a beteggel szemben tanúsított

empátia hangsúlyozása. Róza beszélgetésünk idején hatodik váltását tervezte egy idős asszonynál, aki a demencia előrehaladott állapotában volt, és rendkívül agresszíven viselkedett, amikor hozzá került.

> „Olyan jót röhögtem egyszer, vetkőztettem este, és megrúgott, de úgy rendesen sikerült neki – akarattal, de ezt ő, hogy mondjam, nem tudják ők ilyenkor, hogy miért csinálják. (…) Az ember igyekszik kivédeni, amikor ilyen a beteg, de sikerült neki. Én akkor guggoltam a lábánál lent, és hát megrúgott, és akkor felemelkedtem, mondja, »kapard meg a hátam!«. Mondom neki, »NEM kaparom!«. Mondja, »miért?« »Mert NAGYON mérges vagyok!« [A nénit utánozva lágy, esdeklő hangon] »Miért vagy mérges?« Akkor röhögnöm kellett. Akkor mondom, bassza az anyja, most mit csinálják vele?!"

Ebben a kis történetben Róza azzal bünteti gondozottja agresszióját, hogy megvonja tőle a jóérzést okozó testi kontaktust, kettejük rövid párbeszédében pedig az idős asszony a magát ártatlannak tudó gyerek, Róza a szigorú szülő hangján szólal meg. Mindez azután átfordul röhögésbe, amivel Róza egy pillanatra felül tud emelkedni kettejük kölcsönös egymásrautaltságán és saját tehetetlenségéből fakadó frusztrációján. Fel is menti az idős asszonyt, hiszen *„fejbe beteg"*, nem tudja, mit miért csinál. Az asszony egyre rosszabb állapotba került Róza munkába állása óta, beszélgetésünk idejére nemcsak az agresszivitása tűnt el, már nem is kommunikált a környezetével. Róza nem az önmagáról és a világról már mit sem tudó gondozottja miatt menekülne a helyről – ottléte alatt három váltó fordult meg mellette –, hanem a néni vele egy házban élő, Rózánál csak néhány évvel fiatalabb öreglegény fia miatt. Róza először úgy említi ezt a férfit, hogy *„az a gazdám, az fizet engem"*,[17] aztán sorolja, miért borzasztó ez a hely: a férfi rögeszmésen fél mindentől, folyamatosan hülyeségeket beszél, nem képes felfogni az anyja állapotát, s ezért nem is tud segíteni, inkább hátráltatja Rózát a munkájában, mindenekelőtt azonban azért, mert

> „[sóhajtva] nem tisztálkodik. Édes istenem! Hát, büdös, meg tudod azért, közös villanykapcsoló, közös kilincs, de megfogdos ez mindent, ez az én kenyeremet is megfogja, az én zsömlémet is, mondom neki, »NE fogdosd!«, »Miért?«, »Mert nem is mosakodtál!« »Nem?« És képes azt mondani, hogy igen. (…) Na, ezért utálok itt lenni."

Róza hármukra főz, és takarít a férfi után is: *„jaj, édes istenem, hidd el, nem tudtam elképzelni, hogy ilyet tudok érezni egy ember iránt, nem tudom megmondani, mit érzek, undorodok tőle"*. El is mehetne, akárcsak a váltói, mégis marad, mert nem akar egy újabb helyért megint fizetni. Munkaadójával szemben eszköztelen,

[17] Róza az interjúalanyok között egyetlenként és mindössze egy alkalommal használta ezt a történelmi gazda-cseléd viszonyra utaló kifejezést.

hiába veszekszik vele, segítségért sem fordulhat senkihez, az idős asszonyt látogató doktornő csak legyint, Róza sofőrje pedig csak röhög. Róza úgy fejezi ki dühét, és úgy képes csak kezelni kiszolgáltatott helyzetét, fizikai undorát, hogy az esti telefonálás során a férjének panaszkodik, neki és nekünk is dehumanizálva beszél a munkaadójáról.

> „Mondom ennek a [Josefnek hívják, ugye?], majomnak hívom, mondja a férjem, »Róza, hogy lehetsz ilyen rosszindulatú!?« Mert már egy hete úgy megyek fel minden nap, hogy »gute Nacht!«, hogy rohadnál meg, magamban [nevet], mondja »Róóóóza!,« mondom, »annyira haragszok már rá!«"

Ahogy Róza esete is példázza, amikor a gondozó belép az idegen háztartásba, a saját renddel és tisztasággal kapcsolatos normái ütközhetnek a gondozott és családtagjai elképzeléseivel és gyakorlataival (Lutz 2011:50). A gondozónők fizikai undorhoz köthető érzései, történetei azonban jellemzően nem a hozzátartozókhoz, hanem a gondozott emberhez kapcsolódnak. Nem véletlenül, hiszen a súlyos beteg, leépülő és magatehetetlen idősek fokozatosan elveszítik a kontrollt testük működése felett. A Turai Tünde által megkérdezett idősgondozók munkájuk lényegét a „fenéktörlés" negatív és stigmatizált definíciójába sűrítették, ami egyben kifejezi az általuk végzett munka alacsony helyét és értékét a társadalomban (Turai 2018:80). A mi falusi asszonyaink a kevésbé választékos *„szarpucolás"* fogalmát használják, történetek szólnak az idősek székletéről, a magukat és környezetükben mindent összekenő demens betegekről, az ürülék eltakarításáról, a pelenkázásról. Az undor legyőzésének és távolításának egyik eszközeként hangsúlyozzák, hogy hozzászoktak, természetesnek tartják és néven nevezik a test leépülésével járó kellemetlenségeket: *„Én nagyon finnyás ember voltam, minden rosszban van valami jó, mert én nagyon pozitívan állok mindenhez, én evés közben is tudok a szarról beszélni, csak a családom nem veszi jó néven*" – mondta nevetve Bori. Ám éppen a fenéktörlés, a tisztába tevés az a fajta testi kontaktus, amiben a legsűrítettebben jelenik meg gondozó és gondozott viszonyának kölcsönös függőségen alapuló aszimmetriája: az idős test kiszolgáltatottsága, a gondozó hatalma e test fölött, valamint az intimitás, a fizikai és érzelmi közelség kialakulása. Károly szerint *„elvileg nem lenne szabad érzelmileg involválódni, de ez kizárhatatlan. Amikor az ember olyan intim szférákig lenyúl, hogy a fenekét törli, annyira meg kell nyílni, ez majdnem olyan, mint egy anya-gyermek kapcsolat"*. A gondozó és az ápolt beteg, idős ember közötti viszony anya és gyermek közötti, szeretetteli kapcsolatként való értelmezése szimbolikusan megemeli az alacsony presztízsű gondozói munka társadalmi jelentőségét és értékét.

Éhezés és étkezés

A gondozót alkalmazó idős ember vagy családtagjai a fizetés mellett szállást és teljes ellátást is biztosítanak, amelynek tartalma, az, hogy a gondozó hányszor, mit, kinek a társaságában ehet, ihat, a családon, a családdal való egyezkedésen múlik, s ezért igen különböző helyzetek alakulnak ki aszerint, hogy a foglalkoztató család mennyire veszi figyelembe a gondozó fizikai szükségleteit, személyes igényeit. Az étel elő- és elkészítésével, fogyasztásával kapcsolatos teendők egyaránt lehetnek a kötődés, szeretet, a szelídítés és a manipuláció eszközei (lásd erről részletesen Turai 2018:247–250). A legszélsőségesebb kizsákmányolást és kiszolgáltatottságot jelenti, ha az idősgondozó számára nem biztosítják a megfelelő mennyiségű és minőségű ételt, más szóval, ha az éhezni kényszerül. Úgy tűnik, hogy az éhezés és a fogyás, s az erre válaszul adott kényszerű praktikák (az étel elcsenése és dugdosása, evés titokban) nem ritka tapasztalat a külföldön dolgozó idősgondozók között (Turai 2018). A hatvanas évei elején járó Böbe összesen közel tíz évig járt ki Németországba, élete második helyén az őt alkalmazó idős asszony, Elza sajnálta tőle az ételt.

> „Éjjelente le szoktam menni a konyhába, hogy aztán eldugjam a szobámban, mondjuk a párna alatt a kaját. Reggel megettem, és utána mentem reggelizni. (…) Levest is csak kevés alapanyagból főzhettem magamnak, titokban beleraktam pár krumplit, majd, mikor megfőtt, gyorsan kivettem, és az is eldugtam a szobámban, hogy legyen kajám. Szóval muszáj volt eljutnom erre a szintre, hogy ne éhezzek. Mindig ügyesen ki kellett gondolnom, hogyan szerzek kaját. De sosem ettem Elza kajájából – viszont volt, hogy az kezdett megromlani, legalábbis Elza azt hitte, és ezért nekem akarta adni, én persze nem ettem meg soha."

„Jó helyen" lenni többek között azt jelenti, hogy a gondozó kézhez kapja a kosztpénzt, maga vásárol be, esetleg családtagok viszik el beszerző útra, de ő tudja, s ráhagyják, mi kell az idősnek és magának, s ha igénye van rá, akár külön is főzhet. Bori például mindenütt elmondja, hogy betegsége miatt speciális étrendre van szüksége, és ha ezt a család nem tudja biztosítani, akkor nem vállalja a munkát, és mindig kiharcolja magának azt is, hogy annyit egyen, amennyire igénye van.

> „Ez a néni két hétig nem engedett főzni. (…) És két hét után mondja nekem, »mit főzöl?« Hát mondom, »hát mit főzzek?« Hát mondta, hogy szereti a csirkeszárnyat, elkezdem sütni. Mondja, »ez így nem lesz jó, nem így kell«, mondom, »akkor nem eszel, akkor megeszem én«. És akkor, sose felejtem el szerintem, amíg élek, (…) kis idővel később megint főzök, mondom, »csinálok spenótot«, meg mondom, »mit csináljak mellé?« Hát mondja, »neked egy tojást süssél, meg nekem egy tojást.« Mondom, »nem. Neked egy tojás, nekem három.« Mondja, »és miért?« Mondom, »azért, mert te egész nap ülsz, én meg dolgozok.«"

A főzés De Certeau szerint alapvető mindennapi taktika, mivel aki főz, az a dolgok adott rendjét használja fel erőforrásként, de oly módon, hogy a taktika bevetésével módosítja annak eredeti jelentését, mivel egymással nehezen összeegyeztethető dimenziók (szűkösség és bőség, eltérő igények, ízlések, szokások) között közvetít, azokat kombinálja. A főzésnél a különböző külső kényszereknek való megfelelés helyett a kreativitás kerül előtérbe (lásd Németh 2015).[18] Ez a kreativitás érhető tetten azokban az esetekben, amikor a magyarországi gondozónő a hozzáférhető alapanyagokból (esetleg az otthonról magával hozott fűszerekkel) elkészíti a maga kedvenc magyar ételeit, ami aztán a gondozott és/vagy a családja kedvencévé válik. A német vagy osztrák konyhától eltérő ízvilágú ételek elkészítése felértékeli a gondozónő háziasszonyi kompetenciáit, megbecsülést, elismerést arat vele, ami megerősíti pozícióját a fogadó családban. A főzés azonban kétélű fegyver, mert ugyan a gondozónőt elégedettséggel töltheti el az, hogy az őt alkalmazó család tagjai szeretik a főztjét, ugyanakkor nemegyszer vezet a gondozónő munkaterheinek ellenszolgáltatás nélküli növeléséhez (erről a csapdáról lásd például Parreñas 2001, Lutz 2011, Turai 2018, Németh–Váradi 2018, Németh tanulmánya e kötetben). Ha szép lassan kialakul az a gyakorlat, hogy az idős ember családtagjai is minden nap eljönnek ebédelni, a gondozó munkaerejének kizsákmányolásáról is beszélhetünk, főként, ha ez eredetileg nem szerepelt a feladatai között, s különösen akkor, ha a feladatokat előzetesen meg sem határozták – ahogy ez a gyakorlat az informális foglalkoztatás esetén.

A gondozó családon belüli pozícióját, munkájának minősítését, személyének elfogadását jelzi, hogy az időssel, annak családtagjaival egy asztalnál foglalhat-e helyet, hogy például családi események alkalmával, ünnepekkor őt is meginvitálják-e. Léna itthon férjével együtt egy családi gazdaságot visz, a gazdaság rossz likviditási helyzete miatt kényszerült külföldi idősgondozásra. A nyelvtudás hiánya miatt az első időszak nagyon nehéz volt számára:

> „Az öreglány ilyen Trabanttal járkált. De nagyon aranyos, kis kedves nénike volt, de először nem szeretett. Úgy vettem észre. Német volt, »nicht gut Frau«, mert én nem tudok németül. Na, mondom, az anyád szentségit, adok én neked, akkor a függönyöket kimostam, kicsipeszeztem – na, akkor már jó voltam! Akkor már jó voltam, meg minden volt, és képzeld el, annyira megszeretett, meg a család is."

Léna háziasszonyi képességeinek demonstratív előadásával szelídítette meg a nénikét, s fordította a számára eleinte kedvezőtlen helyzetet a maga javára. A nénivel kialakult jó, családias viszonyt étkezési szokásaik leírásával érzékeltette. Ezen a helyen a néni főzött kettőjükre, finomat, Léna csak segített neki, krumplit, hagy-

[18] A pusztai cselédség, illetve a szegénységben élők „háziasszonyi fortélyai folyamatosan tágítják a szegénység által behatárolt szűkös mozgásteret, így ezekben felfordíthatják azokat a passzív túlélési technikákat, amelyek célja nem a fennálló helyzettel való opponálás, hanem a lehetőségek és a helyzetek látóhatárának tágítása" (Németh 2015:29).

mát pucolt, megterített és gyertyát gyújtott, mert annak minden étkezéskor égnie kellett. *„És mindig úgy csinálta, hogy háromnegyedet nekem rakott, negyedet neki, és akkor mindig raktam neki oda, és akkor mondta, hogy »hahá, zurück!«, észrevette, nagyon szeretett engem már a végére."* A már-már idilli viszonyt jelzi, hogy az idős asszony a nagyobb adagot a gondozónőjének méri ki, s amint Léna vissza akar csempészni valamit a néni tányérjára, rögtön lelepleződik, és az ételt vissza kell vennie. Léna az elfogadás, megbecsülés és szeretet gesztusaiként értelmezte a közös étkezések rituáléit, játékait, amit csak megerősített annak hangsúlyozásával, hogy a vasárnapi családi kávézások alkalmával, amikor a gyerekei meglátogatták, a néni mindig felszólította Lénát, hogy saját magának is terítsen. A közös vásárlások során mindig kapott valamit a nénitől, egy-egy gyümölcsöt, amit a szobájában evett meg, vagy bonbont, amit összegyűjtött és hazahozott a lányainak. Léna e történetében az ételhez, étkezéshez szeretet, elismerés, gondozó és gondozott közötti majdnem egyenlő viszony kapcsolódik.

Nyilvános és privát terek

Az idősgondozás állandó, lényegében huszonnégy órás készenlétet igényel. A gondozó be van zárva egy ház, lakás falai közé, össze van zárva az idővel, néha annak családtagjaival. Szabadideje, ha van egyáltalán, napi két órára korlátozódik. Az *izoláltság* (ami kifelé a *láthatatlanság*ot jelenti, lásd Németh e kötetbeli tanulmányát) a gondozók közös alapélménye, kevesen számoltak be arról, hogy kintlétük alatt a családon kívül kapcsolatokra tettek szert, hogy rendszeresen találkoztak más kint dolgozó falubeliekkel vagy honfitársakkal.

A délutáni szabadidőt nem mindenki tudja, meri arra használni, hogy sétálni, nézelődni induljon, kapcsolatokat építsen és ápoljon. Az informális, nem legális foglalkoztatás esetében természetes a lebukástól való félelem (Lutz 2011). Néhányan említették, hogy legalábbis az első időkben, illetve egyes családoknál nagyon kellett ügyelniük arra, nehogy meglássák őket, volt, akinek el kellett bújnia, ha az *„Omához"* látogatók érkeztek. Mások felidézik a rémületüket, amikor a ház előtt megállt egy rendőrautó, vagy azt az élményt, hogy az utcán pillantottak meg rendőrt, és ijedtükben elbújtak. Az idő múlásával a lebukás veszélye miatt érzett szorongás enyhül, de a külső, házon kívüli kapcsolatok kiépítését gátolják a nyelvi nehézségek, és a rendkívül korlátozott mobilitási lehetőségek. A gondozóknak jellemzően nincs saját autója, legfeljebb kerékpároznak, a településről pedig akkor tudnak kimozdulni, ha valamely családtag elviszi őket. Sétálni, kirándulni, várost nézni jellemzően a gondozottal és annak családtagjaival szoktak, vagyis többnyire ilyenkor sem szabadidős programról van szó. Károly említette, hogy az évek során a gondozott családján kívül szinte baráti kapcsolatot alakítottak ki a házban lakó német szomszédokkal, születésnapokon felköszöntik egymást, ám inkább arra van példa, hogy egy-egy falubeli ismerős, barátnő dolgozik a közelben, vele telefonálnak és futnak össze szabadidejükben.

Mi nem hallottunk olyan nyilvános közösségi terekről, amelyeket különböző diaszpóra-közösségek kínálnak a gondozóknak, háztartási alkalmazottaknak (Parreňas 2001), s maguk a gondozónők sem hoznak létre olyan tereket, helyszíneket, s nem teremtenek olyan alkalmakat, ahol szabadidejüket együtt tölthetnék (ilyen példákról számol be Turai 2018). Mindez a váltásos munkarend miatt alakul így, amely esetlegessé és kiszámíthatatlanná teszi a külföldi munkahelyhez kötődő találkozásokat. A kapcsolattartás a barátokkal, ismerősökkel, más ápolókkal döntően a különböző közösségi csatornákon keresztül zajlik.

A közösségi, nyilvános terek, ahol a Fülöp-szigeteki migráns háztartási alkalmazottak, gondozónők találkoznak egymással, egyben olyan diskurzusok helyei, amelyekben a nők a munkáltatóiktól távol tapasztalatokat, híreket cserélhetnek a munkakörülményeikről, munkaadóikról, és különböző taktikákat osztanak meg egymással, vagy találnak ki együtt, amellyel helyzetük javításáért, elismerésükért küzdhetnek (Parreňas 2001:194–195). A Parreňas által „rejtett átiratnak" *(hidden transcript)* nevezett, a munkáltatók távollétében zajló diskurzusoknak a mi tapasztalataink szerint két tipikus tere van. Az egyiket a különböző internetes csoportok alkotta virtuális terek jelentik, ahol a nyelvleckéken túl sokféle információ cserél gazdát, többek között a rossz helyekről is. A gondozói képzést szervező egyesület vezetője, Mária úgy látja, hogy a legális szerződés nélkül dolgozó gondozónők eszköztelenek, ha valami sérelem, verbális vagy fizikai agresszió éri őket, hiszen ezeket nehéz bizonyítani, és senkihez nem fordulhatnak. Ilyenkor előfordul, hogy kiírják a közösségi oldalakra, hogy *„ez meg az a család milyen szemét. Erről is próbálom leszoktatni őket, hiszen ennek jogi következményei is lehetnek."* A másik helyszín, ahol ezek a diskurzusok kibontakoznak, a mikrobusz; a fizikailag – és kifelé lelkileg is – megterhelő, hosszú órákig tartó utazás során az asszonyok történeket, információkat cserélnek a jó és rossz helyekről, tapasztalatokat, tanácsokat osztanak meg egymással.

Az izoláltság mellett a közös alapélmény a *honvágy*, az otthoniak kínzó hiánya. Mindkét fájó érzés enyhítésének eszköze a rendszeres kommunikáció az otthon maradt családtagokkal. Jószerivel mindenki arról számolt be, hogy minden nap, azonos időben, az idős ember délutáni pihenő óráiban és/vagy este beszélnek férjeikkel, gyerekeikkel, szüleikkel. Előfordult, főleg az első időkben, hogy a gondozók olyan helyre kerültek, ahol nem volt telefon, vagy ahol a család nem vagy csak korlátozottan engedte, hogy a gondozó használja a háziak telefonját. Ma már mindenkinek van mobiltelefonja, viszik magukkal a laptopjukat, aktívan használják az internet kínálta kommunikációs lehetőségeket. Szabadidejük jelentős részét a gép előtt töltik az idősgondozók, családtagokkal, barátokkal, csoporttagokkal kommunikálnak, keresgélnek.[19] A virtuálisan kitáguló tér azonban legfeljebb

[19] A laptop fontosságát, az internetes kommunikáció térnyerését jelzi a helyi könyvtárvezető megfigyelése, hogy ma már kevesebb asszony kölcsönöz ki könyvet indulása előtt, korábban többen olvastak kintlétük alatt.

mérsékelni tudja a helyvesztésből, a fizikai izoláltságból és a családtól való fizikai elszakítottságból fakadó érzéseket.

Az izoláltság, a bezártság és összezártság élményéről, és az *unalom*ról Kata nagyon szemléletesen mesélt. Kata az interjú idején 32 éves volt, és már négy éve gondozott egy németországi férfit. Önkormányzati munkahelye elvesztése után a szomszédasszonya hívta váltónak. Az idős férfinak mindkét lába hiányzik, s egyre inkább leépül szellemileg is, ami Kata szerint jó, mert így már kevésbé agresszív. A férfi élete szabályozott rend szerint zajlik, az étkezések, fürdetés, levegőzés, lefekvés között sok az üres idő, *„de konkrétan úgy nincs szabadidőnk, hogy elmehessünk. Mindig ott kell lenni, ha pisilni kell neki, kacsát tartani, meg ilyenek, úgy nem lehet ott hagyni egyedül a házban"*. Egy időben még kijártak vele, fagylaltozni, de Kata nagy megkönnyebbülésére ez megszűnt, *„nem szerettem, mert, már bocs, így kell hogy mondjam, undorító, ahogy evett, állandóan folyt a nyála, öklendezett"*. Nem is nagyon szeret beszélgetni a gondozottjával, aki mindig ugyanazt meséli. A párjával esténként skype-on beszélget, szabadidejében esetleg interneten játszik, de inkább filmet, sorozatokat néz, de azt is meg lehet unni; nincs olyan sorozat, amit a négy év alatt ne látott volna már. Gondozottja korán, fél kilenckor fekszik, de ő nem megy ki a házból,

> „nem szeretek idegen helyen mászkálni sehova. (Idegennek érzed?) Nem mondom, hogy idegen, de én olyan vagyok, hogy mindig félek, bemegyek, és mit tudom én, esetleg valami sorozatgyilkos lenne. A váltóm mindig mondja, hogy neki jó lenne egy kicsit kilevegőztetni a fejét, de én meg úgy vagyok, hogy otthon maradok szívesebben, és várom, hogy elteljen a három hét."

Mindössze egy olyan történetet hallottunk, amelyben a gondozónő példátlan mértékben ki tudta terjeszteni a rendelkezésére álló privát teret, bővítette döntési és cselekvési szabadságát, gyakorolta ágenciáját. *„Ilyen hely a világon nincs"* – foglalta tömören össze Léna, mert övé a történet. Második helyére öt éven keresztül járt vissza, gondozottja, Adele, egy idős, özvegy, gyermektelen, magyar származású asszony volt, aki az öt év alatt fokozatosan épült le. A kommunikációs nehézségek hiánya, a kettejük között kialakult kötődés, Adele megengedő személyisége miatt Léna szabadon mozoghatott a kisvárosban. Először egy szintén magyar származású férfi hívta takarítani, és magyar ismerősi körben terjedt a híre, a végén már heti négy szabad délutánt (két-két órát) is takarítással töltött, megismerték a kisvárosban, grillezni is elhívták – így gondozói bére mellé nem kevés pénzt tudott keresni. A szabadsága nem csak abban állt, hogy bármikor elmehetett, de a kisvárosban dolgozó magyar gondozónők számára Adele házában kialakított egy közösségi helyet.

> „Kint ott sokan dolgoztak, így ápolók, magyarok. És ők mindig ilyen németeknél voltak, és oda nem mehetsz ám be, mindig nálunk volt a találka, az Adélnál. És ott mindig annyian voltunk, hallod! Ott kávéztunk, ittunk üdítőket, ott voltunk a tera-

szon, lehetett cigarettázni, télen a pincébe, nem kellett ám kimenni az utcára! Vagy valahova, hogy esik. Volt egy pince, a két fotelt le, asztalt le, ment a fűtés, meleg is volt, az ablak éjjel-nappal nyitva volt, és szépen beültünk, füstöltünk. Nekünk az Adél mindent megengedett."

A térbeli izoláltság és a szociális elszigeteltség mértéke függ a gondozott fizikai és mentális állapotától, gondozási igényeitől; a kerekes székhez kötött beteget Kata nem hagyhatja magára, míg Adele egyre többet és tovább szendergett délutánonként, s nem tartott igényt Léna jelenlétére. Ugyanakkor az, hogy egy gondozónő mennyire érzi korlátozottnak, elszigeteltnek magát, törekszik-e arra, hogy mozgásterét tágítsa, személyiségén, habitusán is múlik (lásd még Turai 2017, 2018). Katának itthon sincs igénye arra, hogy eljárjon, *„inkább otthon vagyok, nem megyek sehová"*, Léna ezzel szemben mozgékony asszony, aki itthon is intenzív közösségi életet él.

Gondozó, cseléd, családtag

Általános tapasztalat, hogy mind az idősgondozók, mind az őket alkalmazók számára nehéz a gondozó pozíciójának, szerepének meghatározása, a fogalmak képlékenyek, ám néhány alapvető tendencia kirajzolódik. Az alkalmazók kerülik a történelmi előképnek tekinthető úr-szolga hierarchikus viszonyára emlékeztető fogalmak, mint a „cseléd" használatát, sok esetben arra hajlanak, hogy a gondozónőt úgymond családtagnak tekintsék és nevezzék. Ugyanakkor szakirodalmi konszenzus mutatkozik abban, hogy a gondozó, háztartási alkalmazott kvázi családtagként való kezelése elfedi azt a tényt, hogy a gondozás, ápolás fizetett munka, nemcsak elkendőzi, de megerősíti az alkalmazó és alkalmazott közötti egyenlőtlen, hierarchikus viszonyokat. Mi több, a familiaritás, a személyesség hangsúlyozásával, éppen az úr/gazda és szolga mélyen feudális kapcsolatában gyökerezik (Anderson 2000, Parreňas 2001, Kindler 2009, Kordasiewicz 2014, Lutz 2011, Turai 2018, Németh–Váradi 2018). A gondozónők, háztartási alkalmazottak különböző stratégiák mentén határozhatják meg a maguk státuszát, reflektálva azokra a strukturális kényszerekre, amelyekben dolgoznak, s kifejezve igényüket munkájuk és személyük elismerésére. A két legtipikusabb stratégia, amelyet a gondozók alkalmaznak, a professzionalizáció, vagyis a szakmai szempontok előtérbe helyezése a munka során, illetve a perszonalizáció, a személyes kapcsolatok kialakítására való törekvés lehet, ennek egyik kifejezése, hogy önmagukat az alkalmazó család tagjának tekintik (Parreňas 2001, Lutz 2011, Kordasiewicz 2014, Németh 2016, lásd részletesen Németh e kötetbeli tanulmányát).

A házi idősgondozás professzióként vagy szolgáltatásként való meghatározása és mindennapi gyakorlása során a gondozó törekszik arra, hogy a tőle (nem) elvárható feladatokat pontosan rögzítse, ezzel kifejezve szakmai kompetenciái és felelőssége határait. Ugyanakkor ez a stratégia éppen a munka természete, ala-

csony presztízse, a munkaadó és munkavállaló közötti egyenlőtlen viszonyok miatt ütközik nehézségekbe. Más kutatások eredményeihez hasonlóan mi sem találkoztunk olyan asszonyokkal, akik számára a külföldi idősgondozás nem anyagi kényszerből fakadó lépés, hanem a szakmai életút egy állomása lett volna, s nagyon kevesen vannak azok, akik élettörténetében ez az időszak végül az önmegvalósítás fontos állomása lett (Németh 2016 és tanulmánya e kötetben, Turai 2017, 2018). Azok számára pedig, akik szakmai tapasztalattal és háttérrel, megfelelő gondozói kompetenciákkal indultak útnak, a külföldi házi idősgondozás frusztráció forrásává válhat. Az Olaszországban, Izraelben, Magyarországon dolgozó magyar, román és moldáviai idősgondozók ritkán és bizonytalanul beszéltek magukról szolgáltatást munkabérért végző alkalmazottként (Turai 2018), s ugyanígy a semleges, inkább a professzionalitást kiemelő *idősgondozó* kifejezés is ritkábban jelent meg a mi interjúink során, mint a gondozók családon belüli ambivalens pozícióját leíró két metafora, a *cseléd* és a *családtag*.

Turai úgy találta, hogy amikor a gondozónők saját státuszukat, gondozói identitásukat próbálták meghatározni, a *cseléd* (szolga, rabszolga), illetve az e fogalomhoz kapcsolódó asszociációk akkor is megjelentek az interjúk során, ha az asszonyok a maguk helyzetét nem így írták le. A cseléd metaforájához a kiszolgáltatottság, megalázó, rideg, rossz bánásmód, a munka alacsony presztízsének jelentései tapadnak (Turai 2018:122). Tapasztalataink szerint a cseléd metaforájának alkalmazása a gondozó frusztrációjából ered, és annak levezetésére szolgál, olyan helyzeteket jelöl, amelyekben az idős ápolt családja semmibe veszi a gondozó szakmai tapasztalatait és kompetenciáit, illetve amikor a gondozásra vállalkozó asszony úgy érzi, hogy családja elvárásainak, igényeinek kell magát alárendelnie (lásd Németh 2016, és e kötetbeli tanulmánya).

Harminc évig dolgozott a helyi szociális otthonban képzett gondozóként és ápolóként Teréz, aki nyugdíjas korában egy igen rövid időt töltött Ausztriában. Egy helyi asszony hívására ment, együtt gondoztak egy idős házaspárt, a társa németül tudott, Teréz képviselte a szakmaiságot. A rossz foglalkoztatási körülmények, elsősorban a fűtetlen, egerekkel teli szálláshely miatt Teréz abbahagyta a munkát. Noha nem zárja ki, hogy egyszer megint elindul, őt nagyon megviselte az a státuszvesztés, amit szakképzett gondozóként megélt, s tapasztalatai alapján úgy vélekedik, hogy *„ha kimész külföldre, akkor ott csak cseléd leszel – neked kell a szakmád mellett főzni, mosni – , akinek teljesíteni kell, amit mondanak”*. A cseléd metaforáját azokra a helyzetekre alkalmazzák az asszonyok, amikor a család az idősgondozás mellett más munkát is megkövetel, kiemelten a takarítást a ház egész népe után, amikor kizsigerelik a gondozót. Mások, így Bori, a gondozói munka piszkos, undort kiváltó vonatkozásaihoz köti a cseléd metaforáját. *„Mert azért azt tudni kell, hogy cselédnek megyünk ki, nagyon csúnyán beszélve, szart pucolunk, pisiszag, minden, ott eszünk is, köpködés, hányás is, szóval a legalja munkát csináljuk kint.”* Amikor visszakérdeztünk, hogy valóban cselédnek tekinti-e magát, Bori pontosított, és kiderült, hogy ő a cseléd-narratívát olyan helyzetekben szokta mobilizálni, mégpedig igen indulatosan, amikor akár egy hivatal-

ban, akár otthon az utcán, a boltban azt találja valaki mondani, *„könnyű neked, mert kijársz”*. Az adóhivatali ügyintéző, a falubeliek csak a külföldön megkeresett pénzt látják (feltételezik, hogy sokat keres), de nincsenek tisztában a munka nehézségével, Bori ezért ilyenkor mindig a munka alacsony presztízsét kifejező cselédmetaforát használja, hozzáfűzve, hogy *„ki kell menni, megpróbálni”*. Ebben a kiegészítésben az a ki nem mondott büszkeség is ott rejtőzik, hogy ezt a munkát sem bírja akárki elvégezni: *„mert ehhez kell egy bizonyos tűrőképesség, mert nyelni azért kell (…) alkalmazkodni kell”*.

A cseléd metaforájának használata kontextushoz kötött, és nem is vonul végig következetesen az egyes történetekben (lásd Németh tanulmányát e kötetben), az egyes családokban szerzett, változó tapasztalatok alapján a saját helyzetük leírására használt metaforák is változhatnak. Akit egyik helyen cselédként kezelnek, másutt családtagnak érzi magát. Nemcsak a munkaadóik, hanem a gondozók is érdekeltek az „olyan, mintha családtag lennék” viszonyrendszerének és diskurzusának fenntartásában.

A „családtag” metaforájának végső jelentése, hogy a gondozót „embernek tekintik”, vagyis elismerik tudását, kompetenciáit, figyelembe veszik fizikai és társas igényeit, nem ignorálják a jelenlétét (Parreñas 2001:179), és a gondozónők azt érezhetik, hogy munkájuk fontos, szükség van rájuk (Lutz 2011:75). A gondozónők számára a családtagként való elismerés jele, ha a közös étkezések, kávézások idején ők is az asztalnál ülhetnek: *„mert én nem cseléd vagyok, hanem családtag”*, mondta Léna; ha gyerekeik meglátogathatják őket a gondozott családjánál; ha ajándékot kapnak, amikor születésnapjuk van, ünnepek alkalmával, vagy csak egyszerűen, ha egy-egy váltás után hazautaznak. Az *ajándékozás* akkor mérsékli a felek egyenlőtlen pozíciójából fakadó feszültséget, ha kölcsönös (lásd Németh e kötetbeli tanulmányát); többen kifelé *„magyaros”* ajándékot visznek a háziaknak, van, aki maga is felköszönti az őt alkalmazó család tagjait azok születésnapján.

Károly említette, hogy idős ápoltja gyerekeitől munkája elismeréseként *„borravalót”* is szokott kapni – ami személytelenebb viszonyra, a szolgáltatással való elégedettséget kifejező plusz, nem kiszámítható javadalmazásra utaló fogalom –, de ő az, aki neki és családtagjainak szóló személyes ajándékokról is beszámolt. Az ilyen típusú, ritka ajándékok szimbolikusan értékesebbek, mint egy-egy tábla csoki vagy egy-egy „levetett”, megunt, kicsit hibás holmi. Gyakrabban fordul elő ugyanis, hogy a gondozott családtagjai, rokonai, esetleg barátai ruhákkal, háztartási eszközökkel halmozzák el a hazautazó gondozónőt. Az ilyen típusú ajándékozás pontosan kifejezi a munkaadó és munkavállaló közötti egyenlőtlen, aszimmetrikus viszonyokat.

Második találkozásunkkor a begipszelt kezű Bori kényszerű betegszabadságát töltötte otthon, mert baleset érte, teregetés közben leesett egy kis sámliról. A sámlit gondozottja a szemétbe akarta dobatni, nehogy Bori még egyszer ráálljon. *„Mondom, »á, vedd csak ki! Hazaviszem.« Haza is hoztam, olyan jól néz ki, olyan kis aranyos, még apukám készített ilyet, fából, amikor gyerek voltam* [kuncogva], *hát nem fogom otthagyni.”* Bori a beszélgetéseink során ambivalenciával beszél az

ajándékokról, amiket kap. Egyszer az ajándékozás gesztusa mögött meghúzódó, a gondozó társadalmi és kulturális hierarchiában elfoglalt alacsonyabb pozíciójának kijáró lenézést emelte ki, a cselédmetaforát emelve a középpontba:

> „Én mindent elfogadok. A váltóm nem fogad el mindent, válogat. De a német is meg az osztrák is olyan, hogy ha hoz valamit, akkor nem szereti, ha [mutatja, ahogy válogat], mert ugye mi cselédek vagyunk, ők azt hiszik, hogy aki oda kijár, nem is tudom, sátorban vagy bungalóban, vagy nem tudom, hogy nekünk semmink nincs, hogy mi azért megyünk ki, mert nekünk semmink nincs. És nem szeretik, ha válogatunk. Hát én nem szoktam. Igaz, a fiam már megjegyezte, »anyu, a németek minden szarját hazahozod«. »Nem baj, kisfiam.« Volt már, hogy útközben a kukába kidobtam, vagy itthon a kukába, de most is kaptam kettő bőrönd gyerekruhát. Vadonatújakat."

Bori mindig kap valamit, amikor hazajön, sorolja: asztali grillsütő, szőnyeg, kenyérpirító, kicsit hibás elektromos fűnyíró, amit az öccse megjavított, azóta a család azt használja. Korábbi, németországi helyén a munkaadói Bori unokájának a babakocsitól kezdve mindent megvásároltak. A maga, édesanyja és a fia lakásában is lecserélte a függönyöket. Úgy becsülte, hogy a fizetése mellett havonta 30-40 ezer forint értékű ajándékot hoz haza. Más oldalról tehát nagyon is pragmatikusan, az ajándékok forintban kifejezhető értékét is mérlegeli, s nem csak azért nem válogat, mert érzése szerint ezt a munkaadói elvárják tőle, hanem mert az ajándékok között értékesek is vannak, s mert, mint azt hangsúlyozza, a kapott ajándékokkal családtagjait is támogatja: *„akkora a családom, valakinek jó lesz."* Az ajándékozás hátterében álló aszimmetrikus viszonnyal tehát Bori tisztában van, ám az ajándékokról már úgy beszél, hogy azokat anyagi és szimbolikus értelemben is a maga javára fordítja. Az idős asszony családjával ápolt jó viszony, a családhoz tartozás remélt hozadékaként tekintett a várható örökségrészre, némi öniróniával reflektálva arra, hogy e remény teljesülésének feltétele a gondozottja halála:

> „Most én azt mondtam a gyerekeimnek, hogy ha az isten is úgy akarja, akkor szeretnék ott maradni, amíg az Oma él. Hogyha meghal, én szeretnék onnan örökölni, olyan gyönyörű antik bútorok vannak. Óóóó! Bízom benne, hogy én öröklök onnan [nevetve], de szemét vagyok, mi?"

A családhoz tartozás, a kvázi családtag jelentését átkeretezik, kitágítják azok a gondozónők, akik az idős, beteg emberről való gondoskodást a valódi családi szeretet és kötődés kifejeződésének tekintik. Azzal, hogy a legtöbben Omának és Opának (a nagyszülők elnevezése, megszólítása német nyelven) nevezik és szólítják a rájuk bízott időseket, a gondozó és a gondozott közötti viszony családias jellegét hangsúlyozzák, e megszólítással önmagukat helyezve egyfajta gyermeki pozícióba, akkor is, ha nem vagy alig fiatalabbak a gondozottjaiknál. *„Mint a nagymama, nem egy vadidegen, Oma."* Vannak, akik hangsúlyozzák, hogy az időseket úgy ápolják, *„mintha az én nagyszülőm lenne",* vagyis olyan figyelemmel, odaadással, szeretettel,

mintha vér szerinti rokont gondoznának, és ezt a szeretetet, sokszor a kommunikáció nehézsége miatt is, testi gesztusokkal, simogatással, öleléssel, puszikkal fejezik ki. Van, amikor a gondozó úgy érzi, ő jelenti gondozottja igazi családját, Léna például anya és lánya közötti viszonyhoz hasonlította kapcsolatát Adelével, akivel saját rokonsága nem igazán törődött.

> „(…) szerintem ezeket az embereket, akiket mi ápolunk, nincs, aki szeresse, nekünk szeretni is kell. Mert ezeket nem szereti – még ha van is családja, akkor sem szereti. Az Adélnak, jól van, nem is [volt gyereke], mindig mondja, hogy jaj, miért nem vagyok én az ő lánya. Hát mondom, »Adél, itt vagyok, én vagyok a lányod.« Mert sose tudta, hogy hogy hívnak, mert demences volt. Mondom, »tudod, én vagyok a lányod«. Akkor mondja, »jól van«. Imádtam, nagyon szerettem."

A szeretet megélése a gondozói munkában és hangsúlyozása az elbeszélésekben sokrétű célt szolgál. Elfedi alkalmazó és alkalmazott aszimmetrikus anyagi és hatalmi viszonyát, megemeli az alacsony presztízsű, piszkos gondozói munka értékét, és az erkölcsi fölény érzését nyújtja az idővel nem törődő családtagokkal, rokonokkal szemben, tehát szimbolikusan felértékeli a gondozó státuszát. Az érzelmi értéktöbblet (Hochschild 2000), amit a gondozók munkájukhoz hozzátesznek, segít elviselni az izoláltságból és a családtagoktól való távollétből fakadó fájdalmakat is. Összességében segít a migráns idősgondozói munka strukturális feltételeit, kereteit jelentő egyenlőtlenségekből, a felek közötti aszimmetrikus viszonyokból fakadó feszültségeket, ellentmondásokat értelmezni, elviselni és mérsékelni.

A családhoz tartozni, családtagnak lenni, még ha a legmélyebben és legőszintébben éli is meg a gondozó, addig lehet, ameddig az idős ember él. Az elválásnak része a gondozott halála, amely annál jobban megviseli a gondozót, minél tovább ápolta az idős embert, s különösen akkor, ha maga is jelen volt annak halálakor. A családhoz tartozást kifejező, a gondozó munkáját, hozzáállását elismerő gesztus, ha marasztalják a temetésre, búcsúztatásra. Előfordul, hogy ha elégedettek voltak a munkájával, egy következő, gondozásra, ápolásra szoruló családtaghoz hívják, s ez folytonosságot és biztonságot jelent. Elszórt példákat hallottunk arról is, hogy a család a későbbiekben is tartja a kapcsolatot a volt gondozóval, egy-egy látogatásról s meghívásról is szól történet, ám az esetek többségében az a jellemző, hogy amint meghalt az idős, a gondozó munkájával együtt személyére sincs többé szükség. *„Persze, addig vagy* [családtag], *amíg kellesz. Amikor vége, el vagy felejtve."* A mégoly hosszú és személyes, családiasnak megélt és láttatott kapcsolatban is jelen van az idegenség érzése, az idegen háztartásban az otthont nem, legfeljebb az otthonosság érzését találhatja meg az idősgondozó (Turai 2018:122).

A helyekről el kell jönni, ha meghal az idős, el lehet menni, ha elfogadhatatlanok, megalázóak a körülmények. De el is lehet veszíteni egy helyet, ha a beteg családja dönt úgy, hogy nincs szüksége többé a gondozó munkájára. Ennek hátterében állhat személyes elégedetlenség, de leginkább a váltók, illetve a magyarországi és más kelet-közép-európai országból érkező gondozónők közötti verseny magyarázza az egyéni gondozói pálya ilyen változásait. A magyarországi migráns idősgondozó nők a globális gondozói piac európai szegmensében indulnak útnak, vállalnak munkát, s az e piacot jellemző verseny egyben az a strukturális kényszer is, amely státuszukat a legmélyebben meghatározza (Melegh et al. 2018).

A történetekből kiviláglik, hogy a váltók közötti vetélkedés nem ritka, eszköze a gondozói, háztartásvezetői szerepek túljátszásától, az önkizsákmányolástól a váltótársról terjesztett hazugságokig, a munkaadó manipulálásáig terjedhet, tétje pedig a család bizalmának elnyerése, egy jó hely megtartása, egy rokon vagy barát számára munkahely szerzése (Németh–Váradi 2018). Ezek a vetélkedések személyesek, és a vetélytársként (is) fellépő váltótárs személyes (rossz) tulajdonságaival magyarázhatók, értelmezhetők. A „román", akit Bori helyett alkalmazott a család, arctalan, egy idegen, ismeretlen csoporthoz tartozó nő, akiről csak annyit tudni, hogy olcsóbban dolgozik, mint a „magyarok", s ezért veszélyt jelent.

Úgy tűnik, hogy az asszonyok nagyon is tisztában vannak azzal a hierarchiával vagy másként fogalmazva, kelet-nyugati lejtővel (Melegh 2006), amelyen elfoglalják helyüket, és ők maguk, ha diszkurzív szinten is, újratermelik e hierarchiákat (Parreňas 2001). Tudják, hogy a munkát, amit végeznek, német vagy osztrák nők nem vállalják el annyi pénzért, amennyit ők kapnak, azt is, hogy akik tőlünk keletebbre fekvő európai országokból érkeznek – távol-keleti vagy dél-amerikai vetélytársak nem kerülnek látóterükbe –, olcsóbban, és sokan közülük hosszabb ideig, több hónapos, féléves váltással dolgoznak. Azokról az országokról, ahol foglalkoztatják őket, mozaikszerű képet tudnak alkotni azon tapasztalatok, élmények alapján, amelyek különböző háztartásokba zárva, a családokkal, a betegeket látogató orvossal, ápolóval kialakított kapcsolatokon keresztül, boltokban vásárolva, esetleg a családokkal kirándulva kialakult bennük, s amelyeket a különböző kommunikációs terekben is megosztanak egymással, és közösen alakítanak. Gazdagság, jólét, az anyagi biztonsággal együtt járó nyugalmas (nem stresszes) életforma, az idős, beteg emberek ellátásának itthonival össze nem hasonlítható színvonala. Ugyanakkor gyakran garasoskodás, érzelmi ridegség, a gondozóval szemben többé-kevésbé nyílt lenézés, ami szólhat a gondozó alacsony presztízsű munkájának, pozíciójának és a feltételezett gazdasági, kulturális és civilizációs alsóbbrendűségének is. A gondozott idős családjától kapott ajándékok kiválogatása és elfogadása kapcsán Bori megfogalmazta, hogy a munkaadói perspektívából a gondozók szegénynek, nincstelennek látszanak – ezért csak örüljenek minden ajándéknak, amit kapnak. Élesebben fogalmazott Róza, amikor arról mesélt, hogy gondozottja fia nem engedi, hogy maga használja a tévét, mert biztosan elrontja,

és azt feltételezi, hogy Róza otthonában nincs semmi olyan eszköz, ami a nyugati háztartásokhoz természetes módon hozzátartozik.

„Ezek komolyan azt hiszik, hogy szárkúpból érkeztünk. (Az mi?) Na, tudod, amikor levágják a kukorica szárát és így összerakják, és oda be szoktunk menni gyerekkorunkban, és ezek úgy kezelnek bennünket, mintha onnan jöttünk volna. »Halt, halt, halt! «[20] Mondom, mit ordít, hogy nem így kell a mikrót [használni], mondom, »Josef, nekem is van otthon mikróm«. »Tényleg?« (…) A mosógépnél is, »Halt, halt, halt!« Mondom, mi a jó isten, hát, de azt nem úgy (…). »Jaj, Josef«, mondom, »ezt tudom, különben nekem is van otthon automata mosógépem.« »Tényleg?« (Ez jellemző másutt is?) Igen, jellemző, csak nem mindenki ilyen bunkó módon mutatja ki. De én, hogy elkerüljek minden ilyen lekezelést, mert utána megbocsátani már nehezebb, én meg szoktam mondani, nekem is van mindenem, csak nincs munkahelyem és nincs pénzem."

A feltételezett civilizációs különbségek és hierarchiák megjelennek az asszonyok történeteiben is, amikor a náluk olcsóbban dolgozó lengyel, ukrán, román piaci versenytársakról beszélnek. Ezekben a versenytársak a „magyaroknál" piszkosabban, hanyagabban dolgoznak, gondatlanabbak, lopnak, tehát ha olcsóbbak is, munkájuk, ennek megfelelően, alacsonyabb értékű. Feltűnt számunkra, hogy néhány falubeli asszony nagy gondot fordít arra, hogy szép műkörmöt csináltasson indulás előtt. Dittát (lásd Németh tanulmányát a kötetben) is kérdeztük ennek okáról, s ő a következő választ adta:

„Az ismerősökkel, amikor így beszélgetünk, hogy megyek ki, akkor legyek rendbe, ott is normálisan nézzünk ki, rendbe legyünk, hát jönnek oda ezek a rokonok, meg azok a rokonok. Mert ahova kijárunk, az zömében pénzes ember. Úgyhogy azt tudni kell, hogy őnekik pénzük van, meg tudnak venni dolgokat, meg olyan autóval járnak, meg minden, azért fogadnak fel ápolókat a szeretteik köré, hogy nem otthonba teszik. És… na, mégis akarunk egy kicsit, hogy ne legyünk olyan kis topisak, mint más országokból kijárók. (…) a bácsi, az minket is le akart cserélni az első helyen, magyarokat, de viszont mondta a háziorvos, hogy addig örüljön maga, papi, míg a magyarok járnak ide, mert hogyha jön egy lengyel vagy egy román, akkor megtudja, mi lesz itt. Így azért vannak ezek a kis különbségek, hogy azért a háziorvos jegyzi meg ezt. Hogy egy magyar asszony milyen munkát tesz le, meg egy lengyel vagy egy román. Úgyhogy biztos pluszt ad, hogy mi is rendbe legyünk, és úgy menjünk ki."

A gazdag munkaadók által feltételezhetően elvárt ápolt, rendezett külső a más országokból érkezőkkel szemben versenyelőnyt jelent, ami megerősítheti a magyar gondozók pozícióját ezen a piacon. A hierarchiák újrateremtésének logikája nagyon hasonlóan működik a Fülöp-szigeteki migráns háztartási alkalmazottak

[20] Állj!

körében, akik a munkájukkal járó státuszvesztésből, munkájuk alacsony presztízséből, az egyenlőtlen viszonyokból fakadó feszültségeket többek között úgy mérséklik, hogy hangsúlyozzák, munkaadóik többre becsülik, jobban értékelik őket, mint fekete vagy latin-amerikai társaikat (Parreňas 2001:152–153).

Női migráció és a család

A férfiak külföldi munkavállalása, tradicionális családfenntartó, kenyérkereső szerepüknek köszönhetően, nem jelenik meg közpolitikai problémaként, nem merül fel kérdésként, vajon az otthon maradó asszonyok, gyerekek miként boldogulnak az apa távollétében. (Arról, hogy az apa hiányával való megküzdés nem egyszerű a gyerekeknek, lásd Németh tanulmányát e kötetben.) A migráció feminizációja, nők millióinak családfenntartóvá, legfőbb kenyérkeresővé válása azonban élesen felvetette azt a kérdést, hogy a migrációban érintett nők miként tudnak gondoskodni otthon maradt családtagjaikról, elsősorban is gyermekeikről, hogy a hátrahagyott gyerekek életét hogyan befolyásolja egyik vagy mindkét szülő, különösen az anya távolléte (lásd erről áttekintően Blaskó 2016). Az anyák tartós távolléte éles, a hagyományos családmodell mellett lándzsát törő nyilvános politikai diskurzusokat indított el olyan különböző országokban, mint a Fülöp-szigetek, vagy hozzánk közelebb Lengyelország vagy Ukrajna (Parreňas 2013, Lutz 2011, Fedyuk 2015, lásd még Németh tanulmányát e kötetben). Ezek a diskurzusok stigmatizálják a gyermekeiket hátrahagyó anyákat, s arról tanúskodnak, hogy a transznacionális családmodell globális elterjedése mellett sem, vagy alig változnak a családhoz kötődő tradicionális képzetek, értékek, elvárások (Lutz 2011, Turai 2018).

A 2011-es népszámlálás adatait elemezve Blaskó és Szabó (2016) úgy találták, hogy Magyarországon a transznacionális családok inkább az apa távollétével jellemezhetők, vagyis szemben több dél- és kelet-közép-európai országgal, innen nem indultak el nagy számban családos, gyermeket nevelő nők. Többterepű, interjúkon alapuló kutatásai során Turai is úgy találta, hogy Magyarországon ritkán fordul elő, hogy kisgyerekes nők külföldre menjenek dolgozni (Turai 2018:150). A magyar társadalomban mintha a migrációs döntések és utak is jobban megfelelnének a polgári nukleáris család ideáljában gyökerező értékeknek, a családközpontúságnak, az anyai gondoskodás elsőbbségének, a hagyományos nemi szerepek szerinti elvárásoknak (lásd Acsády 2014:150). Valószínűleg ennek köszönhető az is, hogy itthon nem jelent meg a családot, a gyermekeket hátrahagyó anya negatív figurája a közbeszédben, s a női migráció nem vált társadalompolitikai problémává. Mi találkoztunk ugyan fiatal, kisgyerekes édesanyákkal, akik idősgondozóként dolgoztak külföldön, de ebben a faluban is az a jellemző gyakorlat, hogy középkorú és idősebb nők (nagyszülői generáció) indulnak útnak, a gyerekes anyák is inkább akkor, ha gyerekeik már nagyobbak és érzelmileg vélhetően kevésbé sérülnek a tá-

vollétük miatt, s ha van olyan nagyszülő, akinek a gyerek gondozásával, felügyeletével kapcsolatos feladatokat időszakosan át tudják adni.

Az anya és a gyerekek életkorától függetlenül, a családtól, a gyerekektől való távollét súlyos érzelmi terhet jelent minden érintettnek.[21] A család mindig a migrációs történetek centrumában áll. A külföldi idősgondozásra járó asszonyok is szembesülnek azzal a súlyos paradoxonnal, hogy a család, a gyermekek anyagi biztonságának megteremtése együtt jár az érzelmi biztonság megrendülésével. A transznacionális család modelljében az anya fizikai jelenlétével járó gondozás helyét átveszi az anyagi természetű gondoskodás, jelenléte rövidebb-hosszabb hiányát az anya a megkeresett pénzzel, az abból vásárolt javakkal igyekszik pótolni (Parreňas 2013, Lutz 2011). A hazatérő anyák ajándékaiban, a lányaikkal közös ruhavásárlásokban mindig jelen van a kompenzáció gesztusa. A külföldi idősgondozás célja rendszerint távlatos, jövőorientált: a következő nemzedékek kitaníttatása, ha lehet, egzisztenciához juttatása, s ebben a nagyszülő is részt vállal. A külföldi munka befejezése éppen ezért gyakran egyre távolabb tolódik, addig kell kijárni, amíg a gyerek be nem fejezi tanulmányait, ameddig nem gyűlik össze a pénz egy lakásra.

Tapasztalataink szerint három olyan családi esemény van a külföldre járó gondozónők életében, amelyek alapvetően átalakíthatják migrációjuk dinamikáját. A *férjek betegsége és halála* után van, akinek nincs ereje folytatni a külföldi munkát, ám jellemzőbb, hogy a veszteség, a gyász feldolgozásaként és/vagy további anyagi kényszerből (a kieső fizetés, nyugdíj pótlása) egyre hosszabb időt töltenek külföldön, és ha el nem szakadnak is, de meglazulnak az őket hazakötő szálak. Az *unokák érkezése* örömteli élmény, de nem egy asszony panaszolta, mennyire megviselte, hogy nem lehetett itthon unokája születésekor, s nem láthatja minden nap, hogyan növekszik, gyarapodik. Ugyanakkor az unoka születése azt jelenti, hogy az idősgondozóként keresett pénzből újabb igényeket kell kielégíteni. Az *idős szülők megbetegedése* az a további változás a gondozónők életében, ami a migráció (időleges vagy végleges) feladásával jár. Azt tapasztaltuk ebben a falusi közösségben, hogy a hagyományos gondoskodási lánc elvárásainak megfelelően az asszonyokban[22] nagyon erős a szülők, nagyszülők iránt érzett felelősségérzet. A saját és a házastárs szüleinek közelsége, a majdani ápolási szükségletek kielégítése nyomós érvként jelent meg, amikor a külföldre nem járó interjúpartnereink arról beszéltek, miért maradtak a faluban. S ugyanígy, a külföldön dolgozó gondozónők magától értetődően hazajönnek, ha megbetegszik és gondozásra szorul a szülő, senkinek nem jut eszébe, hogy valakit megfizessen azért, hogy a saját öre-

[21] Bár ez a tanulmány a női migrációról szól, nem lenne igazságos, ha megfeledkeznénk arról, hogy a férfiak számára is nagy érzelmi terhet jelenthet a családjuktól való távollét. Kutatásunk során találkoztunk ilyen történetekkel, az Európán kívül kontextusban lásd újabban Szelényi (2016) kutatási eredményeit.

[22] Nemcsak az asszonyok, de Károly is arról beszélt, ha idős, beteg szülei gondozásra szorulnak, hazatér, felfüggeszti külföldi munkáját.

geit ápolja. Igaz, nem is keresnek annyi pénzt, amennyiből ezt megengedhetnék maguknak, de még a gondolat sem merül fel bennük.

Össze- és széttartó családok

Két fiatalasszonnyal beszéltünk, akik kisgyermek mellett jártak, illetve járnak ki idősápolásra. Ildikó az interjú idején 33 éves volt, párjával egy kilencéves kisfiút neveltek. Ő is, férje is sok helyen dolgozott, de Ildikónak végül muszáj volt elindulnia, mert mindketten közfoglalkoztatottak lettek, és adósságot kellett törleszteniük. Összesen két évet járt külföldre négyhetes váltásokban, kisfia ekkor négy-öt éves volt. Ildikó nem az első a családban, aki külföldi munkavállalásra kényszerült. Édesanyja már korábban kezdett kijárni Németországba, majd Ausztriába, idősgondozóként dolgozik bejelentve, folyamatosan támogatja lányát, unokáját, Ildikó bátyja pedig évek óta külföldön dolgozik, szakmunkás, ő ritkábban jár haza. Ildikó édesanyja közvetítőjének segítségével került ki Ausztriába, nem volt egyszer sem bejelentve. A két év alatt jó és rosszabb helyen egyaránt megfordult, a gyereknek azonban minden család küldött ajándékot, édességet. *„Nem szerettem ez a munkát, nem volt jó kint, az ember csak honvágyas volt, de a pénz miatt, ugye."* A hazahozott pénz arra volt elég, hogy kifizesse a kéthavi számlákat, futotta meszelésre, új bútorra, a hűtő feltöltésére, és kisfia minden egyes fizetéséből kérhetett valami nagyobb ajándékot, például biciklit vagy medencét.

> „Rossz volt, amikor el kellett menni itthonról. A fiam még kicsi volt, talán nem is fogta föl, az volt rossz – nagy bőrönddel mentem, és mondta, hogy »vigyél engem, bebújok a bőröndbe, a ruhákat hagyjuk itthon!« Pont belefért a bőröndbe. Mondta, hogy keltsem föl, ha indulok, de nem keltettem föl, mert az rosszabb lett volna. Beszéltünk minden nap telefonon meg skype-on, de az mégse olyan. Eleinte örült [amikor meglátta anyját], de később már inkább játszott, kicsi volt, hála istennek, nem úgy fogta föl a dolgokat. Nekem rosszabb volt, mint neki."

Ildikó határozottan állította, hogy *„ha kisebb lett volna a fiam, akkor sem mentem volna ki, ha lekapcsolják a villanyt"*. Akkor hagyta abba a külföldi idősgondozást, amikor a gyerek iskolás lett, és tizennégy éves koráig biztosan nem indul megint el, akkor is csak, ha támogatnia kell a tanulmányait. Addig is itthon van, *„szegényesen, de a családdal"*.

Edit a párjával egy nagyvárosból költözött vissza a faluba, de kisfiuk hároméves korában szétváltak, s ő rögtön kénytelen volt elindulni idősgondozóként, mert semmi kereseti lehetősége nem volt, s mert az adósságok törlesztése rámaradt. 31 éves volt, amikor beszéltünk, a kisfia már elsős. Edit édesanyja is évek óta jár idősgondozóként, ő férje betegsége, a családi vállalkozás csődje és hiteltartozás miatt kényszerült külföldre. Edit távollétében anyja, s ha mindketten távol vannak, apja van az unokával. Edit már évek óta egy osztrák családnál dolgozik, ahol jól

érzi magát, családtagnak tekintik, és itt lehetősége van arra, hogy kéthetes váltásban dolgozzon, négy hét túl sok lenne számára messze a fiától. Edit édesapja példásan ellátja az unokáját, ő is tanul vele, akárcsak Edit. Kisfia minden nap felhívja, ha hazaért az iskolából, és akkor Edit bekapcsolja a skype-ot, s míg végzi a munkáját, addig a fia tanul, jön-megy, *„de tudja, hogy ott vagyok”*.

> „Ha nem vagyok itthon, akkor egy arany gyerek, tényleg szót fogad, ha itthon vagyok, akkor elszabadul a pokol. Az én fiam egy karakán, egy határozott, egy akaratos, egy nagyszájú, egy életre való gyerek. Viszont (…) nem tud betelni velem ebben a két hétben. Ha nem vagyok itthon, akkor magának megcsinálja a vajas-szalámis kenyeret, és eszik, egyedül fürdik, hajat mos. Ha itthon vagyok, akkor ezt mind nekem kell csinálni. Szolgáljam ki. De emellett pozitív hatása is van. Úgy gondolom, hogy a hatéves gyerekem simán felveszi a versenyt a kilenc-tíz évesekkel önállóságban, logikában, okosságban, mindenben.”

Edit a beszélgetésünk idején úgy számolt, hogy még két évig azért kell dolgoznia, hogy a rámaradt adósságot törlessze – *„rosszabb, mint egy börtön”* –, azután azért jár majd ki, hogy a maga és a fia életét újra felépítse.

A két fiatal anya történetének közös pontja, hogy mindketten azért kényszerültek külföldi munkára, mert helyben, a környéken *„semmi nincs, vagy külföldre megy az ember, vagy éhen hal”,* a perspektívátlanság, a pénzhiány a legfőbb hajtóerő, amelyet súlyosbít az eladósodottság. Mindkettőjük édesanyja kijárt idősgondozóként, vagyis a nőknek már második generációja lép be a gondozási piacra, más alternatíva híján, a migráció elfogadható, és az egyetlen megoldásnak látszik (lásd a migráció kultúrájához De Haas 2010). Mindkét anya arra törekszik, hogy gyermeke a legkevésbé sérüljön a migráció következményeként; Ildikó abbahagyta a külföldi munkát, Edit pedig a kétheti váltással és a rendszeres napi kommunikációval igyekszik mérsékelni a távollétéből fakadó érzelmi, gondozási hiányokat. A gyerek otthoni viselkedése igazodik az anyja váltásainak ciklusához, hol önállóságra szorított kisiskolás, hol teljes fizikai gondoskodásra szoruló, dédelgetésre vágyó kisgyerek.

Edit kisfiának tanítónője szerint ez a család nagyon jól tudja kezelni az anya távollétéből fakadó nehézségeket, problémákat, a gyerek egyenletesen jól teljesít az iskolában, nincsenek tanulási, magatartási problémái, a nagyapa példaszerűen neveli őt. Más esetekben a kisiskolás gyerekek sokkal nehezebben küzdenek meg az anya távollétéből fakadó kihívásokkal, sírnak, nem tudnak figyelni, koncentrálni, tanulni. Az egyesületi vezető, Mária a környék falvaiban pszichológusként foglalkozik olyan gyerekekkel is, akiknek az édesanyja külföldön dolgozik, és látja, hogy az érzelmileg elbizonytalanodott gyerekek milyen viselkedési zavarokkal küzdenek, miként keverednek például apró lopásokba, hogy felhívják magukra a figyelmet. Ő azért is üdvözli a kéthetes váltásokat, mert nem okoz olyan törést, mint a hosszabb idejű távollét. A pszichológus szakember és a pedagógus is egyetért abban, hogy az anya távollétéből fakadó kihívásokat azokban a családok-

ban tudják menedzselni, ahol erős a kohézió, ahol épek a szülőket egymáshoz és a gyerekekhez fűződő kapcsolatok.

Más családokban jobban sérültek a gyerekek, meggyengültek az anya és a gyerekek közötti kapcsolatok. Réka, a 24 éves közfoglalkoztatott lány családi viszonyairól szűkszavúan annyit mondott: *„bonyolult”*. Édesanyja akkor indult el külföldre idősgondozóként dolgozni, amikor Réka tizennégy, féltestvére tízéves volt. Öccsét megviselte az anyjuk távolléte, romlottak a tanulmányi eredményei, sok gond volt vele, ezért az anya évekre, majd a fiú kamaszkorában hónapokra hazajött, akkor közfoglalkoztatottként dolgozott. A két gyerek otthon lakott, nagymamájuk főzött rájuk, esténként nála aludtak, amikor az anya távol volt. Hétvégenként telefonon beszéltek. Réka iskola mellett már tizenhat éves kora óta dolgozni járt, keresetét hazaadta, *„rám nem kellett költenie anyámnak”*. Miután felvették főiskolára, anyja közölte vele, hogy nem tudja támogatni, menjen ő is külföldre, keressen pénzt idősgondozóként. Kiment és két helyen dolgozott néhány hónapig, de abbahagyta, nem bírta a bezártságot: *„fiatal vagyok, és nem akarom ezt csinálni”*. Egyszer még beugrott két hónapra, hogy a téli tüzelőt meg tudja venni. Hazajött és dolgozott: kocsma, közfoglalkoztatás, napszám. Édesanyja és öccse is elköltöztek a faluból. Szűkszavú történetéből az derül ki, hogy az apa nélkül, az anya távollétében felnövő kamasz lány, aki öccséről a nagymama segítségével gondoskodott, nem számíthatott igazán anyja anyagi és érzelmi támogatására, annyi pénzt pedig saját külföldi munkából nem tudott előteremteni, hogy felsőfokú tanulmányait finanszírozza. Mintha fel is adta volna továbbtanulási szándékait, beszélgetésünk idején szalag melletti külföldi munkát keresett. Réka történetéből nem tudjuk fölfejteni, hogy a családi kapcsolatok meggyengülése, a gyerekek életének bizonytalansága az anya külföldi munkavállalásának eredménye volt-e, vagy az „csak” felerősítette, gyorsította az amúgy is sérülékeny családi viszonyok megbomlását. Annyi derül ki, hogy anya és gyermekei eltávolodtak egymástól, ki-ki magára maradva igyekszik megküzdeni az életével.

Megküzdések

A transznacionális családok tagjai egymástól hosszabb-rövidebb ideig külön élnek, de eközben is igyekeznek megteremteni a közös jólétet és az egység érzését (Bryceson–Voulera 2002, Turai 2018). A család mobil és itthon maradó tagjainak változó viszonyrendszerekben kell önmagukat definiálniuk, s e dinamikus térben úgy kell működtetniük kapcsolataikat, hogy hiányoznak a mindennapi megosztott tapasztalatok, rutinok az intimitás és családiasság megteremtéséhez (Lutz 2011:117). Mindez folyamatos feszültség forrása; Turai úgy találta, hogy külföldön idősgondozóként dolgozó interjúalanyai migrációjuk családi viszonyokra tett hatásáról beszéltek a legnehezebben, e téma intimitása és érzelmi telítettsége miatt (Turai 2018:146). A külföldi munkát vállaló anyának és itthon maradó családtagjainak az anyagi kényszerek, érzelmi nehézségek, kihívások terében kell

megtalálniuk és értelmezniük helyüket, szerepüket, úgy, hogy a család összetartozását ne veszélyeztesse a legfontosabb vagy éppen kizárólagos családfenntartóvá vált anya távolléte.

Bori második házasságának kudarca után, egy kisiskolás és egy kamasz gyerekkel költözött vissza a faluba, ahol tíz évig a kereskedelemben, vendéglátóiparban dolgozott, tizenhat órákat, feketén, nagyon alacsony fizetésért. Mivel úgymond kétszer „megégette magát", nem akar újabb kapcsolatot létesíteni, egyszemélyes családfenntartó, gyerekei felnevelése, taníttatása őrá hárul. Ettől függetlenül, Bori mindkét gyermeke apjával jó viszonyt ápol, Miklós házassága és az unoka születése után lett szorosabb a kapcsolat. Bori fia,[23] Miklós huszonnyolc, lánya, Évi huszonegy éves volt, amikor beszélgettünk velük. Miklós feleségével és kisfiával él saját házban, e faluban jónak tekinthető szinten; mindkettőjüknek biztos állása van. Évi édesanyjával közös házban lakik, ahová nemrég nagybátyja is odaköltözött, minimálbéres állásban dolgozik az önkormányzatnál, mérlegképes könyvelőnek tanult, amikor találkoztunk.

Bori migrációs döntésének okaként mind ő, mind a gyerekei az anyagi ellehetetlenülést azonosították: *„látszott anyun, hogy ha nem tudja befizetni a számlát, akkor el kell menni, kölcsönkérni a mamához vagy akárkihez. Így nem kell kölcsönkérni."* Az anyagi biztonság és bizonytalanság, Évi szavaival, *„jó"* és *„rossz"* között ingadozik az élet; amikor Bori kint dolgozik, jobb, amikor fél évig beteg volt, s kényszerűen itthon kellett maradnia, rosszabb volt a helyzet, akkor megint kölcsönökre szorult, családtagjai támogatták, s így aztán nekik is törlesztenie kellett a fizetéséből.

Bori készült külföldre idősgondozónak, erre gyerekeit is fölkészítette, de csak akkor indult útnak, amikor fia, Miklós már befejezte középiskolai tanulmányait, és párjával saját háztartást alapított. Évi ekkor még csak tizennégy éves középiskolás volt, és úgy döntött, hogy otthon marad egyedül a családi házban.

> „Amikor elhatározta anyu, hogy kimegy dolgozni, akkor leültünk a tesómmal, megbeszéltük. (Anya) kétségbe volt esve, hogy mi lesz velem. (…) Eleinte jó volt, mert egyedül vagyok, nincs senki, aki szabályozzon, buliztam. De egyedül voltam. Tesómékhoz jártam, meg mamáékhoz. (…) Magamnak tanultam, főztem, mostam. Amikor volt kedvem, elmentem a tesómékhoz. Egy idő után nem akartam egyedül lenni, elmentem apuhoz, tesómékhoz. Nem volt jó, de gyorsan meg lehetett szokni."

[23] Mindössze három esetben sikerült a külföldi idősgondozásban részt vevő asszonyokat és gyermekeiket egyaránt megkérdeznünk, s így a család immobil tagjainak szempontjából is hallhattuk az anya migrációjának, a távollétéből fakadó nehézségekkel való megküzdések történetét. Természetesen más a megítélése és kevésbé meghatározó a hatása az anya külföldi munkájának, ha a gyerekek már felnőttek, saját családban, önálló háztartásban élnek, és az anya már amúgy sincs folyamatosan jelen a mindennapi életükben. Az egyik családban ez történt, az anya döntésébe a gyerekek nem szóltak bele, és nem is várnak el tőle támogatást. Róza három fia közül a legkisebbel tudtunk beszélgetni, ő akkor kezdte meg felsőfokú tanulmányait, amikor anyja elindult külföldre.

Évi részt vett az anyja külföldi munkavállalásával kapcsolatos családi megbeszéléseken, s látszólag autonóm döntést hozott a saját életéről, ám e tömör helyzetleírásban minden ambivalencia benne van: a kamaszlány hirtelen támadt önállósága, ami felelősséggel és kontrollálatlan kihágásokkal, de főleg elbizonytalanodással és magánnyal járt. Évi nem tudta igazán feldolgozni, kezelni az anyja távollétével keletkezett helyzetet. Helyvesztését pontosan kifejezi az ide-oda járkálás testvére, nagymamája, és egy közeli faluban új családjával élő apja között. Közben iskolát is váltott, s kollégistából bejáró lett, amire éppen csak utalt, de ez a változás összefüggethetett a bulizásokkal.

A külföldön idős embert ápoló asszonyok gyakran említik, hogy nincs annál szörnyűbb, mint ha a karácsonyi ünnepeket a gondozott családjával kell tölteni, s ha csak tehetik, úgy szervezik a váltásokat, hogy ezt elkerüljék. Bori azonban nem volt abban a helyzetben, hogy ne vállalja a karácsonyi műszakot. Évi beszélt arról, hogy anyja két karácsonyt is távol volt, s hogy megegyezett vele, ez nem fordul elő többet. *„Egyedül soha nem voltam karácsonykor. Anyut az első karácsony nagyon megviselte, sokat telefonált, sírt a telefonba, de ahogy látta, hogy jól vagyunk, már nem sírt. Neki rosszabb volt, ő egyedül volt, én bárhová tudtam menni."* Ment is, bátyjához, apjához, nagymamájához, keresztanyjához, de nem érezte jól magát; *„eleinte rossz volt"*. Évi el akarta előttünk rejteni az érzelmeit, visszafogott volt, és szűkszavú, a *„nem volt jó", „rossz volt"*, de *„meg lehetett szokni"* fordulatokba sűrítette kamaszkora meghatározó élményét és megküzdését, amelynek súlyosságát azzal igyekezett mérsékelni, hogy nemegyszer említette, Borinak nehezebb, *„anyukámat jobban megviseli ez, mindig lelkis volt"*.

Egy karácsonyt Évi az anyjával Németországban töltött, majd a családnál egy nyári hónapot is vendégeskedett. Évi viszonylag részletesen mesélt a németországi élményeiről, a család kedvességéről, a programokról: *„szép volt, jó volt, de nem szeretnék kimenni. Én azért tanultam szakmát, hogy itthon tudjak érvényesülni"*. Nagyon éles határvonalat húz anyja külföldi és a saját itthoni életük között. Nyíltan ki nem mondható neheztelését, ellenérzését olyan apróságok említésével fejezi ki, mint hogy Bori külföldi munkája előtt is megkapott mindent, amit kért; rászól az anyjára, ha szerinte túl sósan főz: *„nem vagy Németországban!"*; igyekszik lebeszélni őt arról, hogy hazahozza az ajándékokat. Évi nem panaszkodik, hiszen felnőtt, aki el tudja látni magát, ha Bori nincs itthon, saját keresettel rendelkezik, amelyből, ha úgy adódik, anyját – aki a külföldön megkeresett pénzét számlákra, adósságai törlesztésére és Évire költi – is támogatja, megajándékozza.

„Tesómék is nagyon sokat segítenek anyunak. Van, amikor úgy áll anyagilag, hogy nem tud visszamenni, és akkor összedobjuk neki. Vagy amire neki nem jut. Ha valamit nagyon szeretne, akkor megbeszéljük a tesómmal, hogy azt kapja, mondjuk Karácsonyra. Meg krémeket veszünk neki, ha hazajön. Amit ő nem venne meg magának, azt mi megvesszük neki. Ő megmondja, kint lát valamit, amit nagyon szeretne."

Bori és Évi is fontosnak tartják, hogy családjuk nagyon összetartó. Borinak négy testvére van, ünnepekkor mind az ő lakásában gyűlnek össze.

„Csináltattam egy ilyen faltól falig asztalt, tízen-húszan elférünk körülötte, és akkor együtt vagyunk. A gyerekeim, a testvéreim, anyukám, mióta apukám meghalt (…) mindig nálam vannak az ilyen összejövetelek, mert anyukám nagyon beteg. (…) Azóta mindig én tartom jól a családomat. Én vagyok az egyetlen lány, és úgy gondolom, hogy ez nekem feladatom az anyukám helyett."

Évi történetében hangsúlyozott a reciprocitás és a családi szolidaritás: anyja távollétében ő, bátyja felesége vagy velük élő nagybátyja főznek a beteg nagymamára és élettársára, munka után naponta látogatja a nagyanyját, átveszi távol lévő anyja szerepét. Mindezzel azt sugallja, hogy a munka, a tanulás és a család kitölti életét anyja távollétében is, s felelősséget visel családtagjaiért. Évi úgy beszélt, mintha megszokta és elfogadta volna, hogy anyja az év egy részét külföldön tölti, bátyja azonban nem így gondolja:

„A húgomon látom. Mert nemcsak elváltak a szülei, ahogy kijárta az általános iskolát, onnantól kezdve édesanyám kijár dolgozni. Persze, segítjük egymást, ahogy tudjuk, de látszik, hogy ez neki rossz. Hát a mai napig érzékenyen érinti a húgomat, hogy ha beszélek vele, hogy anyu megint kiment, pedig már huszonkét éves, de látszik rajta, hogy ez érzékenyen érinti. És ez nem jó."

Miklós nagyon kritikusan szól a migrációról, véleménye szerint a családi kapcsolatokat tönkreteszi, hogyha valaki kijár külföldre dolgozni, a faluban kizárólag tőle hallottunk konkrét számokat, állította, hogy legalább tizenöt családot fel tudna sorolni, amelyik ezért bomlott fel. Miklós kritikájának másik eleme, hogy anyja *„hiába jár ki, nem tud boldogulni. Kijár dolgozni kilencszáz euróért, tehát az durván, havi szinten százötvenezret keres, de egy hónapot itthon van. Százötvenezer forintért kell neki kijárni külföldre!"* Amikor arról kérdeztük, hogy mit gondol anyja munkájáról, indulatosan válaszolt:

„Lehetek nyers? Gusztustalan. Gusztustalan az, hogy ki kell mennie, dolgozni, gusztustalan az, hogy némelyik külföldi család, ahogy bánik vele, az, hogy eleve, úgymond egy külföldi embernek a piszkát kell neki kimenni, és azért kell neki ezt megcsinálni, hogy itthon meg tudjon élni! Az, hogy egy ország (…) nem tudja kitermelni azt, hogy az emberei, tehát akik itt vannak, ne kelljen kimennie külföldre, ne kelljen családokat szétszakítani, ezt gusztustalannak tartom!"

Évi az anyja által végzett munkáról személyes tapasztalatokkal rendelkezik, hiszen maga is több időt töltött az egyik németországi családnál, a gondozott néni kedves volt, kicsit tudott magyarul, s amikor Bori és Évi társasjáték közben veszekedtek, a néni röhögött rajtuk. Anyja munkája nem volt túl nehéz, mondta,

főzött, mosott, takarított, meg kicsit a nénit ápolgatta. *„Jó volt, de nagyon monoton",* a fiatal lány unalmasnak látta anyja kinti életét. Az ő személyes, töredezett emlékképeivel, benyomásaival szemben Miklós, aki erősen kötődik falujához és a hazájához, erős kritikával illeti a migrációt kiváltó és fenntartó kényszereket, az idősgondozásra jellemző kizsákmányoló viszonyokat, és hasonlóan az asszonyok által használt szavakhoz, „a külföldi ember piszka" fordulattal ő is a munka alantas, megalázó jellegét, a gondozók kiszolgáltatottságát emeli ki. Tisztázó kérdésre azt mondta, hogy ha anyja ugyanezt a munkát itthon végezné, természetesen megfelelő fizetségért, *„az más lenne",* azt elfogadhatónak tartaná – gondja azzal van, hogy anyja külföldre kényszerül.

Indulatos, de általános érvényű, társadalmi összefüggésekre is figyelő kritikát (a migrációt kikényszerítő viszonyokat is gusztustalannak nevezi) fogalmaz meg Miklós, s ezzel mintegy elemelkedik a személyes szinttől. A maga és húga sebzettségére azzal vet fényt, hogy édesanyjuk külföldi munkavállalását a szüleik válásával hasonlítja össze. Ő alig másfél éves volt a válás idején, emlékszik, menynyire rossz érzés volt számára gyerekként, amikor jóval kisebb értékű ajándékot kapott, mint a féltestvére, s apja ezt akkor úgy magyarázta, hogy azért nem kap többet, mert anyja benyújtotta a gyerektartást. Éviről beszélve is sorba fűzi a szülők válását és a külföldi munkát – nem elég a válás, még anyja is kimegy külföldre, többszörös tehát a törés, a hiány.

Évi is beszélt szülei válásáról, ő nyolcéves volt, amikor apja elköltözött tőlük, ő kísérte ki a buszhoz. Visszatekintve a történetre a felnőttek perspektívájával azonosul: ő nem bánja, jobb, hogy elváltak, apja ivott, ez nem tetszett se neki, se a tesójának. Így, hogy elváltak, mindenki éli a maga életét, apának is jobb, anya is mondta, hogy neki sokkal jobb így. Arról nem beszél, milyen volt apa nélkül felnőni, inkább a család egységét és összetartozását emeli ki: *„nálunk nincs ilyen, hogy féltestvér"*. Évi történetében nem köti össze a válást és anyja külföldi munkáját, Miklós ezzel szemben állítja, hogy *„a válásnál csak egy fokkal jobb, ha kijár valamelyik szülő külföldre dolgozni",* a gyerek mindenképpen megsínyli.

Bori, az édesanya a relatív anyagi biztonság megteremtése, lánya tanulmányainak támogatása érdekében ugyanígy kénytelen megküzdeni a családja, a gyerekei, unokájának hiánya miatt érzett fájdalmakkal. Ez a kettőségből fakadó feszültség évek óta az életének a része, amit azzal az érveléssel tud csillapítani, hogy visszaemlékszik arra az időre, amikor reggeltől estig dolgozott, Miklóst és Évit az anyjára bízta, amikor hazaért, már aludtak. Akkor se látta a gyerekeit, most legalább a számláit ki tudja fizetni.

És otthon?

A migráció feminizációja felveti azt a kérdést is, hogy a nők munkavállalási célú migrációja miként hat a saját családon belüli szerepekre, átalakítja-e a férfiak és nők közötti munkamegosztást, elindít-e valamiféle változást e nők és férfiak csa-

ládon belüli pozíciójáról, feladatairól, felelősségeiről alkotott képzetek, értékek és elvárások tekintetében, akár egy-egy család vagy lokális közösség szintjén. A kérdést úgy is föltehetjük, hogy vajon a nők migrációja mekkora emancipációs potenciállal bír (lásd Parreňas 2001, 2013, Lutz 2011). A migráns gondozói munkához kapcsolódó ellentmondások, feszültségek e vonatkozásban egyfelől azt jelentik, hogy az asszonyok ugyan fizetett alkalmazottak, ám mégis a hagyományosan női szférába utalt reproduktív munkát végeznek külföldön is, másfelől ők és nem a férfiak azok, akik a családokból kilépve útnak indulnak, szembenéznek a kihívásokkal, kockázatokkal (Turai 2018:170). A kutatási tapasztalatok inkább arra utalnak, hogy a nők megnövekedett hozzájárulása a családok megélhetéséhez jellemzően nem eredményezi a férfiak nagyobb részvételét a háztartási, gyermeknevelési munkákban, s hogy a női migráció nem változtatja meg magától értetődően a nemi szerepekhez kapcsolódó értékeket, elvárásokat a családokban és a kibocsátó országokban (Parreňas 2001, 2013, Lutz 2011, Turai 2018). Egybecsengő az a tapasztalat is, hogy ugyan a külföldön gondozóként, háztartási alkalmazottként dolgozó nők elsősorban gazdasági, anyagi okokból kényszerülnek migrációra, emellett, ezzel együtt gyakran hajtja őket a társaiktól való anyagi és érzelmi függetlenedés vágya, akár úgy is, hogy egy rossz kapcsolatból menekülnek, valamint az igény arra, hogy saját maguk életéről maguk dönthessenek. Az emancipációs törekvések azonban – Lutz felhívja a figyelmet, hogy ők maguk a fogalmat nem használják vágyaikról beszélve – csak részlegesen valósulnak meg, ha egyáltalán. Patricia Pessar joggal hangsúlyozza, hogy a patriarchális családi struktúrákból a marginalizált, stigmatizált pozíciókba tartó migrációt egyáltalán nem nevezhetjük emancipációnak (Pessar 2003, idézi Lutz 2011:152).

Turai Tündéhez hasonlóan mi sem tudtunk olyan férfiakkal interjút készíteni, akiknek a felesége külföldön idősgondozóként dolgozik,[24] mindössze két alkalommal történt, hogy az interjú készítése alatt, legalább egy ideig, a házastárs is ott ült, s minimális szinten bekapcsolódott a kommunikációba. Így aztán saját empirikus tapasztalatokkal nem tudjuk alátámasztani a hátrahagyott apák státuszvesztésével, a maszkulin identitás krízisével kapcsolatos feltételezéseket (Lutz 2011, Lutz–Palenga-Möllenbeck 2012).

Az interjúk során tett megjegyzésekből, utalásokból kitetszik, hogy az asszonyok párjai többnyire nehezen viselik a távollétüket. Amikor készülődik az asszony, idegesek, nyugtalanok, amikor nincsenek itthon, hallgatagabbak, nehezen találják a helyüket. Van, akin kilókban mérhető a változás, ha párja külföldön dolgozik, alig eszik és fogy, mikor itthon van, ismét eszik, és visszaszerzi a súlyát. Róza legkisebb fia, a diplomás, önkormányzati alkalmazott Győző a szüleivel lakik. Szerinte *„aput viseli meg leginkább ez az egész, kevésbé kommunikatív, ke-*

[24] Beszélgettünk egy nyugdíjas férfivel, akinek a felesége kijár, hozzá az asszony lánya vitt el bennünket. A férfi mindenről szívesen beszélt, a párja munkájára, távollétére vonatkozó kérdések megválaszolása elől azonban kitért, hárított. Így aztán arról, hogy miként küzd meg a párja távollétével, nevelt lányától hallottunk.

vésbé közvetlen (…) Amikor velem is kevesebbet beszélget, meg esetleg anyuval sem sikerült, akkor nagyon látszódik rajta." Az asszonyok pedig, mihelyt hazaérnek, felveszik a szálakat, sorban látogatják a családtagokat, és belevetik magukat az elmaradt házimunkákba, takarítanak, főznek, megpróbálják bepótolni a kiesett hónapot. Vagyis ott folytatják, ahol abbahagyták családanyaként, háziasszonyként, segítséget nem várnak. Győző leírása szerint:

> „Nem mondanám apuról meg magamról, hogy nem vagyunk háziasak, de azért más az, amikor otthon van anyu. Akkor úgymond puccba vágja a háztartást. Mindig úgy szokott lenni, hogy jön, már az első naptól csinálná, úgy kell kicsit rugdalni, hogy pihenjen. Mindig kérdezi, hogy »Na, mit főzzek?« És akkor szoktam mondani, hogy »leginkább pihenjél«, nem fogom azt mondani, hogy most azonnal szeretnék enni egy jó csirkepörköltet – ami annyira hiányzik. De jellemzően az első egy-két napban elmegy papához, mamához, testvérekhez, ezzel el szokott menni, aztán vezeti a háztartást. Eléggé fáradtan jön haza, mert az utazás nagyon sokat vesz ki belőle."

Korlátos emancipáció

Az ötvenes évei derekán járó Hajni beszélgetésünk idején közfoglalkoztatottként dolgozott az önkormányzati feldolgozó üzemben. Férje, István elhúzódó betegsége miatt akkor már három éve nem járt ki Németországba, de tervezte, hogy amint István annyira felépül, hogy önmagát el tudja látni, azonnal elindul.

Hajni tíz évet leszámítva ebben a faluban élte az életét, első házassága miatt költözött egy távoli városba, házassága nem sikerült, két gyermekével hazaköltözött a szüleihez. Az akkor még működő helyi cukrászdában dolgozott, megismerkedett Istvánnal, összeházasodtak, s hamarosan megszületett közös gyermekük, Pisti. A munka, a gyerekek és a háztartás nagyon kifárasztotta, *„mire rákerült a sor, hogy megkérdezzem, mi volt az iskolában, mi a lecke, akkor már üvöltöztem, mert az idegtől nem láttam, na és akkor azt mondta a férjem, hogy »ez nem megy tovább, maradj itthon!«"*. Hajni közel húsz évig nem dolgozott bejelentett munkahelyen, regisztrált munkanélküli volt.

Noha Hajni ellenvetés nélküli elfogadta férje javaslatát, és érveit, aki a gyerekek érdekére hivatkozott, egy idő után már szeretett volna emberek közé menni, bezárva érezte magát, ahogy fogalmazott, belefásult az otthonlétbe. *„Kívánkoztam dolgozni. Kívánkoztam."* Hajni vágya munkahelyre, kimozdulásra örök vitatémává vált a házastársak között, István mindig azzal érvelt, hogy maradjon, hiszen *„az asszonynak otthon a helye"*. Hajni végül a férje tudta nélkül jelentkezett *„spárgázni"* Németországba. A kemény munka ellenére nagyon szerette a helyet, élvezte a gazda bizalmát, de súlyosan megbetegedett, s hiába hívták, Hajni nem ment vissza. Amint felépült, édesanyja váltójaként járt ki, négyhetes ciklusokban. Hajni idejét sem tudta már, mikor indult el édesanyja idősgondozóként, húsz évig biz-

tosan kijárt, már elfáradt, s szerette volna, ha lánya végleg a helyére lép.[25] A két idősebb gyerek ekkorra már felnőtt, Pisti is nagyobb lett, s István is kezdett belenyugodni abba, hogy felesége dolgozni jár. Hajni mindig nagyon nehezen hagyta itt a családját, úgy indult külföldre, hogy *„majdnem megfulladtam, úgy sírtam"*, csak Győrnél hagyta abba, akkor már úgysem tudott volna kiszállni és hazamenni. Kint nagyon gyakran elfogta a honvágy,

> „volt olyan, hogy jaj, ha tudnám, hogy merre van a Nyári út, elindulnék rajta (…) sírtam is. (…) Érdekes, mikor hazajöttem, jól éreztem magam itthon, elvégeztem mindent, elrendeztem, hű, ezt is ki bírtam fizetni, azt is – és elmúlt két hét, és azt éreztem, hogy vágyódom vissza. Mennék vissza."

A két váltás között itthon töltött hónapokban sem tétlenkedett, falubeli idősek háztartásaiba járt takarítani. Fontos fordulópontot jelentett számára egy magyar származású nyugdíjas asszony, Zsófi megérkezése külföldről. Ő házat vásárolt a faluban, bejárónőt keresett, és a több tucat jelentkező közül Hajnit választotta. Ezután Hajni két évig nem utazott el Németországba, mert Zsófi nem engedte, s azt is rosszallással nézte, hogy Hajni eljár más házakhoz is, sőt hétvégi főzést vállal egy közeli falu idősotthonában. Hajni kénytelen volt több helyen dolgozni, hiszen Zsófi nem adott neki folyamatosan tennivalót, s egy-egy napra mindössze ezer forintot fizetett. Egy idő után mégis azt követelte tőle, hogy minden más munkát hagyjon ott. Ekkor érkezett egy hívás a németországi családtól, nyolcszáz eurós fizetés, maradt volna Zsófinál, *„szerettem volna, ha ad egy havi ötvenezret, és akkor rendelkezzék velem, jöjjek reggel, és akkor itt vagyok nyolc órán keresztül"*. Úgy vélte, ennyi pénz elég arra, hogy a számlákat kifizesse. Zsófi azonban sokallotta az összeget, Hajni kiment, s mire visszajött, már új bejárónő dolgozott helyette.

Amikor a mozgékony, rátermett, energikus Hajni – akit mindenhol szívesen látnak, aki pörög, nyüzsög, megfogja a munka végét – ki akart törni az otthoni bezártságból, falujában is csak a hagyományos női, reproduktív munkákhoz tudott hozzáférni; takarítóként, szakácsként, bejárónőként dolgozott, mindvégig bejelentetlenül, éppúgy a háztartásipar informális szektorában, mint Németországban idősgondozóként. Zsófi mellett a méltatlan és megalázó feltételek ellenére is kitartott, ezt a nő iránt kezdettől érzett rokonszenvével magyarázta, de nem is válthatott, mert férje ez idő alatt sokat betegeskedett, műtét után lábadozott, táppénzen volt. Még néhány kiutazás után Hajni itthon maradt, szükség volt rá az induló feldolgozóüzemben, szereti ezt a munkát is, kedvvel dolgozik, igaz, a köz-

[25] Hajni édesanyja kivételesen nem közvetítő sofőrök, közvetítők, falu- vagy környékbeli ismerősök segítségével került ki Németországba, egy kitelepített és gyakran hazalátogató asszonnyal került bizalmas, személyes kapcsolatba, s először ő hívta ki magához, aztán rokonságon, ismerősökön keresztül tágult a kör, mindvégig ugyanabban a faluban dolgozott. Lánya is ebbe a jól ismert, bejáratott közegbe lépett be.

foglalkoztatott bér alacsony, de István betegsége miatt fontos az, hogy a munkahelye itt van, a faluban.

Ha István kénytelen volt is beletörődni abba, hogy Hajni dolgozik, sőt külföldre jár, a viták nem maradtak el, s ilyenkor a *„család békéje"* és az anyagiak mellett szóló érvek ütköztek: *„így magyaráztam az embernek mindig, hát figyelj, ha még egyszer ennyi pénzt keresek, akkor a házra is jut, meg az unokákra is"*. Hajni kilépett a férje által megszabott, s eleinte elfogadott keretek közül, kereső munkát végez, mindezt persze anélkül, hogy a hagyományos otthoni szerepei csorbát szenvednének. Sikeresen feszegette döntési, cselekvési szabadságának korlátait, tágította ágenciájának határait, ám egy döntő ponton nem tudott áttörni férje ellenállásán.

> „Én könyörögtem neki évek óta, én nagyon szerettem volna kitelepedni oda, Németországba, hogy, hogy én is tudjak a gyerekeimnek valamit adni, meg ne kelljen már olyan életet élni, hogy mindig rakosgatni, meg mindig spórolni – már, már az agyamra megy! És ő nem, mert, hogy ő már negyven éve itt dolgozik, és azt hitte, hogy ez számít valakinek, de hát ezt most, ebben a világban letojja mindenki! (…) Én minden gondolkozás nélkül, a fiam maradt volna a házban, mi küldtük volna a pénzt, hogy fizesse a fizetnivalókat, és kész. Én úgy mentem volna – és mennék most is!"

István egész életében ugyanabban a (természetesen megváltozott tulajdonosi szerkezetben működő) mezőgazdasági nagyüzemben dolgozott megbecsült szakmunkásként, röghöz kötöttsége a munkahelyéhez való büszke ragaszkodásban is megnyilvánult. Nem mert, akart kimozdulni ebből a biztosnak gondolt világból, noha abban a németországi faluban, ahová Hajni és édesanyja kijárnak, lett volna állás bármelyik gazdánál, rögtön bérlakás is. A bátor, kezdeményező Hajni eredménnyel tudta volna mobilizálni kapcsolati tőkéjét, de *„gyámoltalan"*, változástól félő férje akarata mégis erősebbnek bizonyult. Ma már nem lenne segítség, s István betegsége miatt már nem is tudnának elindulni.

Imádott unokáiról beszélve Hajni megemlíti, hogy Dunántúlra férjhez ment lánya mintha az ő modelljét követné, jól kereső férje

> „maximálisan mindent meg akar adni a gyerekeinek, nem szeretné, ha az ő gyerekét az utcán csavarogni látná valaki, vagy mit tudom én, és nem akarja, hogy a lányom menjen dolgozni. És a lányom már annyira menne dolgozni, mondtam neki, hogy nem jó ez, szépen menjen. A lányom biztos nem fogja hagyni magát, ő keményebb, mint én."

Hajni ambíciója a gyökeres változtatás volt, új, biztonságosabb életre vágyott Németországban, de a külföldi munka végül nem az újrakezdés esélyét jelentette, hanem azt a lehetőséget, hogy néha kimozduljon az anyagi kényszerek, az otthoni szerepek szabta keretek közül.

„Különben ez a legjobb szó rá, hogy kiszabadulás, mert sokszor – és úgy érzem néha, hogy nagyon mennék, akkor biztos tele van a bugyrom itthon. (Az elmúlt három évben is érezte?) Nagyon sokszor, nagyon sokszor. Úgy érzem, hogy elég mindenből, és – igen, igen. Igen, olyan kicsit kiszabadul az ember, vagy más – legyen más egy kicsit."

Munka itt és ott

Léna és férje, Máté a kilencvenes évek óta gazdálkodással foglalkoznak, saját és bérelt földön főként takarmányt termelnek, amit hízó marhákkal etetnek fel, csak a fölösleget értékesítik. Bevételeik az állatok eladásából, évente néhány alkalommal keletkeznek, Máté emellett gépi szolgáltatásokat is végez, ha kapacitásai engedik. Léna a tartósan alacsony, kiszámíthatatlan felvásárlási árak, a kisgazdaság tőkeszegénysége miatt indult külföldre.

„Muszáj volt valamit csinálnom ahhoz, hogy kicsit haladjunk. Haladtunk. Ez igaz. Mi az öt év alatt nagyon sok mindent haladtunk. Ablakokat cseréltünk a házon, gépeket vettünk a traktor után. A gazdaságba is ment, mert ugye, mikor elkezdtem kijárni, akkor volt négy vagy öt bikánk, most van tizenhat."

Léna pontosan tisztában van azzal, hogy a gazdaság megerősödését, akárcsak a kisebb-nagyobb házfelújításokat az ő külföldi keresménye tette lehetővé – a beszélgetésünk során többször is egyes szám első személyben fogalmazta meg, hogy mit vett, mire költött: tüzelőt vagy egyetemista lányának laptopot, telefont. A *„haladtunk"* többes száma ugyanakkor a család, a családi gazdaság közös sikereiről szól, kifejezi azt az összetartozást, amely a házaspár kapcsolatát alapvetően jellemzi.

Noha a gazdaságban Máté *„a főnök"*, a mezőgazdasági kisüzemi termelés jellegéből fakadóan mindketten kiveszik a részüket a munkából, Léna éppen úgy etet, itat, almozik az istállóban, mint a férje, aki a nehezebb fizikai munkákat végzi. Ha kell, kimegy a földre Mátéval, nagyon szívesen járnak együtt állatvásárokra is, ahol nemcsak alkudni lehet, hanem az ismerősökkel kolbászt enni, beszélgetni. Léna nagyon szeret *„menni, csavarogni, menni bárhová"*, kimozdulni otthonról, vásárba, bálba, vásárolni és mászkálni a lányaival, mert *„nem lehet mindig csak dolgozni, munkázni"*. A közös munka és felelősség a gazdaságban, a lényegében folyamatos együttlét elhalványítja a hagyományos férfi és női szerepek közötti éles határvonalat, igaz, a háztartási munka női terrénum marad, de nagy segítséget jelent, hogy Máté édesanyja velük él, ő főz a családra.

Léna kiesését a gazdaságból eleinte úgy pótolták, hogy az idősebb lány, Timi előbb egyedül, majd a barátjával besegített a reggeli és esti munkában, de a lány elhelyezkedett, ezért új megoldást talált Léna, *„iderendeltem a gyereket"*, Lacikát, egy állatszerető, szegény sorsú fiút, hogy reggel és este fél-fél órát segítsen az ál-

latok mellett Máténak, s ezért Léna napi ezer forintot fizet neki. Lacika azonban Léna itthonléte alatt is eljár segíteni, hozzánőtt a családhoz.

„Decemberben nagyon le volt fogyva Máté, sokat dolgozott, ideges volt, most, hogy januártól itt van a Lacika, most nem. Egy az, hogy van kivel beszélgetnie, mert a mama fönt ül és tévézik, Timike fölmegy a szobájába, a Kicsi hol van, hol nincs, itt ül szegénykém és nézi a tévét, a hat órát megvárja, hogy csörögjek neki, hat órakor, »Szia, apucikám, minden OK, hogy vagytok?« megbeszéljük a napot, aztán fürdik és megy aludni."

Máté egyszer kérdezte Lénát: *„Ugye, nem mész többé?"* Ez Adele halála után történt, öt éven át járt ki hozzá Léna, aki ezután ugyan néhány megkeresésre azt mondta, hogy *„Máté nem enged"*, de aztán elvállalta az új helyet, mert *„kell a pénz"*, s ezt Máté is kénytelen belátni, *„nem örül neki, de látja, hogy muszáj"*. Azóta nem is kérdez. *„Eddig is azt mondtam, hogy nem megyek. És csak kimentem."*

Léna külföldi munkájának anyagi jelentőségéhez nem fér kétség, férje sem kérdőjelezi meg. Beszélgetésünk egy részében jelen volt Máté is, és ezalatt kibontakozott egy finom megkülönböztetés, határmegvonás a kinti és az itthoni munka között. Léna éppen arról mesélt, hogy Adelénél viszonylag sok szabad ideje volt, csak kettejükre főzött, és Adele nagyon tiszta asszony volt, nem kellett állandóan pucolni a lakást. A szabad idejében – amellett, hogy eljárt takarítani – a laptop mellett ült, *„én napközben is beszélgettem a barátnőkkel"*. Ezen a ponton Máté közbevetette: *„nekem nyáron nem nagyon volt időm"*. Léna némileg korrigálta a laptopozós történetet azzal, hogy azért nyáron az Adele kertjét is gondozni kellett, neki is volt többletfeladata. Mindezzel együtt:

„akkor mondták [Máté és a gyerekek], hogy te mást is csinálsz, vagy csak laptopozol egész nap? [nevetve] Csak laptopozok egész nap. Úgyhogy ez így nagyon jó. (…) Ott nagyon szerettem. Ott otthon érezted magad, úgy mentél haza, mintha hazamennél. Ha hazajöttem, akkor, ugye, kimeszeltünk vagy bármit csináltunk, én olyan fáradt voltam! »Nem baj, anyucikám« – mondta a Máté – , »kimész, és kipihened magad.«"

A beszélgetés e részét Máté az *„ez így volt"* kijelentéssel zárta és erősítette meg. Egymásra reflektálva, ketten együtt formálták, bontották a kinti, könnyű és pihentető, valamint az itthoni, nehéz és fárasztó fizikai munka szembeállítását. Itthon mindig van teendő, vagy a gazdaságban, vagy a házban, mintha soha nem lenne idő a pihenésre, megállásra, míg külföldön délután, munkaidőben is van mód a barátnőkkel való csevegésre. (Itthon Léna csak este szokott leülni a Facebook elé, amikor már Máté is a tévét nézi.) Mindezzel, ha rejtetten és (ön)iróniába burkolva is, megteremtik a kétféle munka közötti hierarchiát, amelyet nevetve Léna is elismer és elfogad.

Lénáról már korábban is sok szó esett, olyan asszonyként, aki külföldön, az őt alkalmazó időseknél, családokban személyiségét bevetve, különböző praktikákkal,

taktikákkal képes arra, hogy elegendő mozgásteret és elismerést vívjon ki magának. Ez vélhetően annak is köszönhető, hogy harmonikus, kiegyensúlyozottnak mondható kapcsolatban él Mátéval (a biztos, támogató kapcsolat és a sikeres önmegvalósítás közötti összefüggéshez lásd Németh tanulmányát e kötetben), s ha családi gazdaságuk kapcsán Máté „főnökségét" hangsúlyozza is, egyenrangú partner a munkában, a családban. A külföldi idősápolással ő lett a család legfőbb keresője: havi rendszerességgel hozza a pénzt, ami az aktuális kiadások fedezése mellett nélkülözhetetlen a gyerekek tanulmányainak támogatásához, a gazdaság fenntartásához.

> „A helyzet az, hogy Máté ebbe nőtt fel. Jóformán ehhez ért – jó, ért ő mindenhez, de most már negyven év [önállóság] után, ugye, egyedül dolgozik, már nem tud elhelyezkedni se munkahelyen, mert nem bírja elviselni, hogy parancsolgassanak neki, meg ehhez ért. Érted? Akkor? Egy hatvanévest sehova. Meg ezt szereti csinálni, minden reggel elmondja, hogy »anyucikám, ha ez nem lenne, én már megbolondultam volna«. Na. Akkor?! Én nem is engedném felszámolni, még ha veszteséges is, akkor se engedném."

A külföldi munka valódi tétje, a következő generáció mobilitási esélyeinek megteremtése mellett a családi gazdaság megtartása. Míg Léna több helyen is dolgozott, kimozdult a családi gazdaság keretei közül (helyben napszám, zsákolás a sertéstelepen, külföldi spárgázás és idősgondozás), Máté életét egyikük sem tudná máshol, más viszonyok között elképzelni, csak a maguk teremtette önállóságban. S az, hogy ezt a folyamatos likviditási nehézségek mellett is biztosítani tudják, Lénán, az ő mobilitási hajlandóságán, külföldi keresményén és eltökéltségén múlik. Mindezt azonban úgy teszi, hogy otthon ne billenjen meg kapcsolatuk egyensúlya és Máté „főnöksége".

Mi végre?

A külföldi idősgondozás, a cirkuláris migráció sajátos formája vajon bővítette-e az asszonyok mozgásterét, erősítette-e autonómiájukat, a kontrollt saját életük felett, mondhatjuk-e tehát, hogy nagyobb szabadsággal élnek, mint mielőtt elindultak külföldre?

Az idősgondozással külföldön megkereshető jövedelem csak relatív értelemben, az itthoni lehetséges keresményekkel összehasonlítva mondható magasnak, sok a rejtett költség, amivel az asszonyok nem számolnak (Melegh et al. 2018). A történetekből ugyanakkor kitűnik, hogy anyagi értelemben majd' minden esetben nőtt az asszonyok és családjuk biztonsága, a különbségek azon múlnak, hogy milyen mértékű hiányt kell pótolni, hogy hány évig tudnak külföldön dolgozni, s nem mellékesen, van-e rajtuk kívül más kereső is a családban. Az asszonyok anyagi kiszolgáltatottsága akkor is csökken, ha ki tudják fizetni az adósságokat, ha

félre tudnak tenni a későbbi betegségek esetére, ha ki tudják fizetni a számláikat. Az anyagi krízis előtti életszínvonal megtartása és javítása, a „megvehetem, amit akarok" jóleső érzése, a kisebb-nagyobb beruházások a lakásba, a gazdaságba az előrehaladás lépéseiként éppen olyan fontosak számukra, mint az, ha valaki tudja állni a fia lakodalmi költségeinek egy részét, vagy a másik nagyszülővel azonos összegben tud ajándékokat venni az unokáinak. A gyerekeik tanulmányaira fordított pénz pedig a következő generációk mobilitási esélyeibe, az ő jobb életük reményébe való befektetés. Mindez azt jelenti, hogy a külföldi idősgondozásban dolgozók kevésbé kiszolgáltatottak, mintha itthon maradtak volna, jobban tudják kontrollálni a maguk és családjuk életét, és ez elégedettséggel tölti el őket. Az *anyagi biztonsághoz kötődő szabadság* ugyanakkor relatív és törékeny, a megkeresett pénzből nem lehetséges olyan mértékű megtakarítás, ami a családok életét hosszabb távon is kiszámíthatóbbá, tervezhetőbbé tenné. Egyhavi keresetüket két hónapra kell beosztaniuk, és ha betegség, baleset miatt vagy más okból kiesnek a munkából, akkor újabb hiányok keletkeznek, amelyeket csak újabb kiutazással tudnak pótolni. Mindez a migrációt kiváltó strukturális kényszerek tartósságát jelenti, ezeket a korlátokat, akadályokat a migráció, a külföldön megkeresett pénz megváltoztatni nem tudja, de negatív következményeiket mérsékelheti. A hazahozott pénzzel pedig nem mérsékelhetők azok az érzelmi feszültségek, konfliktusok és fájdalmak, amelyeket külföldön a családtól való szeparáció, itthon az anya, feleség távolléte okoz.

A pénz, jövedelem kínálta nagyobb biztonság mellett az asszonyok a migrációval, a külföldi munkával járó *személyes nyereség*ként könyvelik el a megszerzett nyelvtudást, azt, hogy szép helyeken járhattak, betekinthettek egy ismeretlen világ legbelsőbb szféráiba, új ismereteket szereztek és hoztak haza. Boldogulnak demens betegekkel, megtanultak nehéz helyzeteket kezelni, magabiztosabbá, öntudatosabbá váltak. Új kapcsolatokat, barátságokat szereztek a buszon, a közösségi hálókon, néha a fogadó családban és környezetében is. Néha pedig öröm, felszabadulás, ha kiszakadhatnak az itthoni mindennapok rutinjából, és egy más közegben próbálhatják ki magukat. Mindezeket a személyes nyereségeket úgy is értelmezhetjük, hogy a migráció révén nagyobb autonómiára tettek szert – ám ez az autonómia több okból is korlátozott.

A fizetett, ugyanakkor hagyományos, alacsony presztízsű női munkának tekintett és személyes, ám mélyen aszimmetrikus kapcsolatokba ágyazott idősgondozási munka ellentmondásait, a többszörös helyvesztéssel járó feszültségeket úgy mérséklik, hogy saját munkájuk és személyük elismeréséért különböző praktikákat, taktikákat alkalmaznak, s a maguk szerepét, pozícióját a családtag pozitív jelentéstartalmú metaforájával írják le. Az idősgondozók a megalázó, méltánytalan, kizsákmányoló helyeket, ahol cselédként kezelik őket, szabadon és következmények nélkül elhagyhatják, de a gondozott idős és családtagjai „szelídítését" minden új helyen újra kell kezdeni. A mégoly sikeres törekvések saját mozgásterük, döntési szabadságuk bővítésére is legfeljebb elfedik, de nem változtatják meg a gon-

dozói munkát jellemző aszimmetrikus viszonyokat, és nem is érinthetik azokat a strukturális feltételeket, amelyek ezeket a viszonyokat meg- és újrateremtik.

Az a tény, hogy családok megélhetése, boldogulása múlik a nők (feleségek, családanyák) külföldi idősgondozói munkáján, nem jelenti azt, hogy ettől a családi viszonyok, a férfi és nő közötti szerepek és munka megosztása magától értetődően megváltoznak. A kis kiharcolt szabadságok (a legnagyobb talán az, ha néha a házastársuk akarata ellenére is kimennek dolgozni) nehezen értelmezhetőek emancipációként olyan társadalmi közegben, ahol a családhoz kapcsolódó tradicionális értékek és elvárások erősek, és ahol ezekben az értékekben, elvárásokban alapvetően a nők is osztoznak.